

Welsh version
(Explanatory Report)

**Explanatory Report of
the European Charter
for Regional or Minority Languages**

**Rapport Explicatif
de la Charte européenne des langues
régionales ou minoritaires**

**Siartr Ewrop ar gyfer leithoedd
Rhanbarthol neu Leiafrifol**

ac adroddiad esboniadol

Confensiwn wedi'i agor i'w lofnodi ar 5 o
Dachwedd 1992
Cyfres Gytundebau Ewropeaidd Rhif 148

Cyhoeddiadau Cyngor Ewrop

Fersiwn Ffrangeg:

Charte européenne des langues régionales ou minoritaires et rapport explicatif

ISBN 92-871-2301-2

Cyhoeddiadau Cyngor Ewrop
F-67075 Strasbourg Cedex

ISBN 92-871-2302-0

© Cyngor Ewrop, 1993

Ailargraffwyd 1996

Argraffwyd yng Nghyngor Ewrop

Cyflwyniad

1. Mae ar diriogaeth lawer o wledydd Ewrop grwpiau cynhenid, wedi'u lleoli mewn rhanbarthau. sy'n siarad iaith wahanol i un mwyafrif y boblogaeth. Canlyniad yw hyn i brosesau hanesyddol lle nad yw ffurfio gwladwriaethau wedi digwydd ar hyd llinellau ieithyddol pur a lle mae cymunedau bychain wedi cael eu llyncu gan rai mwy.

2. Mae sefyllfa ddemograffig ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol o'r fath yn amrywio'n fawr. o ychydig o filoedd o siaradwyr i rai miliynau, ac felly hefyd cyfraith ac arfer y gwladwriaethau unigol mewn perthynas â hwynt. Fodd bynnag, yr hyn sydd gan lawer ohonynt yn gyffredin yw graddfa fwy neu lai o ansefydlogrwydd. Ar ben hynny, beth bynnag a fu'n wir, efallai, yn y gorffennol, mae'r bygythiadau sy'n wynebu'r ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol hyn heddiw yn aml yn deillio o ddylanwad safoni anorfod gwareiddiad modern, a'r cyfryngau torfol yn enwedig, gymaint ag o amgylchfyd anghyfeillgar neu bolisi llywodraethol o gymathu.

3. Ers blynyddoedd lawer mae amryw o gyrff o fewn Cyngor Ewrop yn mynegi pryder ynglyn â sefyllfa ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol. Mae'n wir bod y Confensiwn ar gyfer Gwarchod Hawliau Dynol a Rhyddid Sylfaenol yn ei Erthygl 14 yn sefydlu'r egwyddor na ddylid camwahaniaethu, gan anghyfreithloni yn enwedig, o leiaf o ran mwynhau'r hawliau a'r rhydd-didau a warentir gan y Confensiwn, unrhyw gamwahaniaethu ar seiliau megis iaith neu gysylltiad â lleiafrif cenedlaethol. Er mor bwysig yw hyn, fodd bynnag, nid yw ond yn creu hawl i unigolion beidio â dioddef camwahaniaethu, ond nid system o amddiffyn yn gadarnhaol ieithoedd lleiafrifol a'r cymunedau sydd yn eu defnyddio, rhywbeth y tynnwyd sylw ato gan y Cynulliad Ymgynghorol mor bell yn ôl â 1957 yn ei Benderfyniad 136. Ym 1961, yn Argymhelliad 285, galwodd y Cynulliad Seneddol am ddyfeisio mesur gwarchod i ategu'r Confensiwn Ewropeaidd er mwyn diogelu hawliau lleiafrifoedd i swynhau eu diwylliant eu hunain, i ddefnyddio eu hiaith eu hunain, i sefydlu eu hysgolion eu hunain ac yn y blaen.

4. Yn olaf, ym 1981 mabwysiadodd Cynulliad Seneddol Cyngor Ewrop Argymhelliad 928 ar broblemau addysgol a diwylliannol ieithoedd a thafodieithoedd lleiafrifol yn Ewrop, ac yn yr un flwyddyn pasiodd Senedd Ewrop gynnig ar yr un cwestiynau. Casglodd y ddwy ddogfen ei bod yn rhaid llunio siartr ieithoedd a diwylliannau rhanbarthol neu leiafrifol.

5. Gan weithredu ar yr argymhellion a'r cynigion hyn, penderfynodd Cynhadledd Sefydlog Awdurdodau Lleol a Rhanbarthol yn Ewrop (CALIRhE) ymgymryd â pharatoi siartr Ewropeaidd i ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol, ar sail y rhan y mae'n rhaid disgwyl i awdurdodau lleol a rhanbarthol ei chwarae mewn perthynas ag ieithoedd a diwylliannau ar lefel leol a rhanbarthol.

6. Roedd y gwaith rhagbaratoadol cyn drafftio'r siatr ei hun yn cynnwys arolwg o sefyllfa wirioneddol ieithoedd rhanbarthol a lleiafrifol yn Ewrop ac, ym 1984, wrandawriad cyhoeddus lle bu tua 250 o bobl yn cynrychioli mwy na 40 o ieithoedd. Cyflawnwyd y drafftio cyntaf â chymorth grwp o arbenigwyr. Oherwydd diddordeb cryf a pharhaol Cynulliad Seneddol Cyngor Ewrop a Senedd Ewrop yn y pwnc hwn, cymerodd y cyntaf ran yn y drafftio a chadwyd mewn cysylltiad ag aelodau cymwys o'r ail.

7. Yn olaf, yn ei Benderfyniad 192 (1988), cynigiodd y Gynhadledd Sefydlog destun siatr a oedd wedi'i gynllunio i fod â statws confensiwn.

8. Gan ddilyn y cam cyntaf hwn, a gefnogwyd gan y Cynulliad Seneddol yn ei Farn Rhif 142 (1988), sefydlodd Pwyllgor y Gweinidogion bwyllgor *ad hoc* o arbenigwyr ar ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol yn Ewrop (CAHLR), â chyfrifoldeb am ddrafftio siatr gan gadw testun y Gynhadledd Sefydlog mewn cof. Dechreuodd y pwyllgor rhynglywodraethol hwn ei waith ar ddiwedd 1989. O gofio eu swyddogaeth bwysig fel hyrwyddwyr y prosiect, roedd CALIRhE a'r Cynulliad Seneddol wedi'u cynrychioli yn ei gyfarfodydd. Cyn cyflwyno testun terfynol y siatr drafft i Bwyllgor y Gweinidogion ym 1992, ymgynghorodd CALIRhE â nifer o bwyllgorau arbenigol o fewn Cyngor Ewrop (diwylliant, addysg, hawliau dynol, cydweithio cyfreithiol, problemau troseddau awdurdodau lleol a rhanbarthol, cyfryngau), yn ogystal a'r Comisiwn Ewropeaidd er Democratiaeth drwy'r Gyfraith a chymryd eu barn i ystyriaeth.

9. Mabwysiadwyd y siatr fel confensiwn gan Bwyllgor y Gweinidogion yn 478fed cyfarfod Dirprwyon y Gweinidogion ar 25 o Fehefin 1992 ac fe'i hagorwyd i'w llofnodi ar 5 o Dachwedd 1992 yn Strasbourg.

Ystyriaethau cyffredinol

Amcanion y siatr

10. Fel y gwneir yn glir yn y rhagarweiniad, mae pwrpas pennaf y siatr yn ddiwylliannol. Mae hi wedi'i chynllunio i amddiffyn a hyrwyddo ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol fel agwedd dan fygythiad ar etifeddiaeth ddiwylliannol Ewrop. Am y rheswm hwn nid yn unig mae'n cynnwys cymal yn erbyn camwahanïaethu o ran defnydd yr ieithoedd hyn ond mae hi hefyd yn darparu ar gyfer mesurau sy'n cynnig cefnogaeth weithredol iddynt: y nod yw sicrhau, cyn belled ag sy'n rhesymol bosib, defnydd ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol mewn addysg a'r cyfryngau a chaniatáu defnydd ohonynt mewn cyd-destunau cyfreithiol a gweinyddol, bywyd economaidd a chymdeithasol a gweithgareddau diwylliannol. Dim ond yn y modd hwn y gellir gwneud yn iawn i'r ieithoedd hyn, lle bo angen, am amodau anffafriol yn y gorffennol a'u cadw a'u datblygu fel agwedd fyw ar hunaniaeth ddiwylliannol Ewrop.

11. Mae'r siatr yn ceisio amddiffyn a hyrwyddo ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol, nid lleiafrifoedd ieithyddol. Am y rheswm hwn pwysleisir dimensiwn diwylliannol a defnydd iaith rhanbarthol neu leiafrifol ymhob agwedd ar fywyd ei siaradwyr. Nid yw'r

siatr yn sefydlu unrhyw hawliau unigol neu dorfol i siaradwyr ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol. Serch hynny, bydd dyletswyddau'r cyfranogwyr o safbwynt statws yr ieithoedd hyn a'r ddeddfwriaeth y bydd yn rhaid ei chyflwyno yn unol â'r siatr yn cael effaith amlwg ar sefyllfa'r cymunedau dan sylw a'u haelodau unigol.

12. Lluniodd CALIRhE ei siatr ddrafft a'i chyflwyno cyn y newidiadau dramatig yng nghanol a dwyrain Ewrop a chan ystyried anghenion y gwledydd a oedd bryd hynny eisoes yn aelodau o Gyngor Ewrop. Eto, mae perthnasedd y siatr a'i hymagweddiad i sefyllfa gwledydd canol a dwyrain Ewrop wedi cael ei gadarnhau gan y diddordeb sylweddol sydd wedi cael ei fynegi gan gynrychiolwyr nifer o'r gwledydd hyn mewn sefydlu safonau Ewropeaidd ar y pwnc hwn.

13. Er nad yw'r siatr yn ymhél â phroblem cenhedloedd sydd am gael annibyniaeth neu newidiadau i ffiniau, gellir disgwyl y bydd yn helpu, mewn modd pwyllog a realistig, i liniaru ar broblemau lleiafrifoedd a wahaniaethir gan eu hiaith, drwy eu galluogi i deimlo'n gartrefol yn y wladwriaeth y mae hanes wedi'u gosod ynddi. Ymhell o fod yn ategu tueddiadau tuag at ddatgymalu, ni all cynyddu'r posibilïadau o ddefnyddio ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol yng ngwahanol feysydd bywyd ond symbylu'r grwpiau sydd yn eu siarad i roi y tu ôl iddynt ddrwgdeimladau'r gorffennol a'u rhwystrodd rhag derbyn eu lle yn y wlad lle maent yn byw ac yn Ewrop fel cyfangorff.

14. Yn y cyd-destun hwn dylid pwysleisio nad yw'r siatr yn gweld y perthynas rhwng ieithoedd swyddogol ac ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol yn nhermau cystadleuaeth neu elyniaeth. Yn hytrach, mae'n mabwysiadu yn fwriadol ffordd ryngddiwyllynnol ac amlicieithog o fynd ati lle mae gan bob dosbarth o iaith ei briod le. Mae'r agwedd hon yn cyfateb yn hollol i'r gwerthoedd a ddelir yn draddodiadol gan Gyngor Ewrop a'i ymdrechion i hyrwyddo perthnasau agosach rhwng pobloedd, mwy o gydweithio Ewropeaidd a gwell dealltwriaeth rhwng gwahanol grwpiau poblogaeth o fewn y wladwriaeth ar sail ryngddiwyllynnol.

15. Nid yw'r siatr yn ymdrin â sefyllfa ieithoedd newydd, sydd yn aml yn rhai o'r tu allan i Ewrop a all fod wedi ymddangos yn y gwladwriaethau sy'n llofnodi o ganlyniad i ddylifiadau mudo diweddar sydd yn aml yn deillio o gymhellion economaidd. Yn achos poblogaethau sy'n siarad ieithoedd o'r fath, mae problemau penodol o gymathu yn codi. Roedd CAHLR o'r farn bod y problemau hyn yn haeddu cael eu trin ar wahân, os yw'n briodol mewn offeryn cyfreithiol penodol.

16. Yn olaf, gellir nodi bod rhai aelod wladwriaethau o Gyngor Ewrop eisoes yn gweithredu polisiau sy'n mynd ymhellach na rhai o ofynion y siatr. Ni fwriedir mewn unrhyw ffordd i ddarpariaethau'r siatr amharu ar eu hawl i wneud felly.

Cysyniadau sylfaenol a dulliau o fynd ati

Cysyniad o iaith

17. Mae'r cysyniad o iaith fel y'i defnyddir yn y siatr yn canolbwyntio'n bennaf ar swyddogaeth ddiwylliannol iaith. Dyna paham nas diffinir ef yn y fath ffordd ag i gysegru hawl unigol, sef yr hawl i rywun siarad 'ei iaith ei hun'; gadewir i bob unigolyn ddiffinio'r iaith honno. Ni ddibynnir chwaith ar ddiffiniad gwleidyddol gymdeithasol neu ethnig drwy ddisgrifio iaith fel cyfrwng grwp cymdeithasol neu ethnig penodol. O ganlyniad, gall y siatr beidio â diffinio'r cysyniad o leiafrifoedd ieithyddol, gan nad pennu hawliau grwpiau lleiafrifol ethnig a/neu ddiwylliannol yw ei nod, ond yn hytrach amddiffyn a hyrwyddo ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol fel y cyfryw.

Terminoleg a ddefnyddir

18. Yn hytrach nag ymadroddion eraill megis 'ieithoedd llai eu defnydd' dewisodd CAHLR y term 'ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol'. Mae'r ansoddair 'rhanbarthol' yn dynodi ieithoedd a siaredir mewn rhan gyfyngedig o diriogaeth gwladwriaeth, lle gallant fod, ar ben hynny, yn cael eu siarad gan fwyafrif y dinasyddion. Mae'r term 'lleiafrifol' yn cyfeirio at sefyllfaoedd lle naill ai mae'r iaith yn cael ei siarad gan bobl nad ydynt wedi'u crynhoi ar ran benodol o diriogaeth gwladwriaeth neu mae'n cael ei siarad gan grwp o bobl, sydd, er ei fod wedi'i grynhoi ar ran o diriogaeth y wladwriaeth, yn llai o ran nifer na'r boblogaeth yn y rhanbarth hon sy'n siarad iaith fwyafrifol y wladwriaeth. Mae'r ddau ansoddair, felly, yn cyfeirio at griteria ffeithiol ac nid at gysyniadau cyfreithiol a beth bynnag maent yn ymwneud â'r sefyllfa mewn gwladwriaeth benodol (er enghraifft, gall iaith leiafrifol mewn un wladwriaeth fod yn iaith fwyafrifol mewn gwladwriaeth arall).

Absenoldeb gwahaniaethu rhwng gwahanol 'gategoriâu' o ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol

19. Roedd awduron y siatr yn wynebu problem y gwahaniaethau mawr sy'n bod yn sefyllfaoedd ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol yn Ewrop. Mae rhai ieithoedd yn ymestyn dros diriogaeth gymharol fawr, yn cael eu siarad gan boblogaeth sylweddol ac yn mwynhau rhywfaint o botensial am ddatblygiad a sefydlogrwydd diwylliannol; mae rhai eraill nad ydynt yn cael eu siarad ond gan gyfran fechan iawn o'r boblogaeth, mewn tiriogaeth gyfyngedig, neu mewn cyd-destun amlwg iawn o leiafrifol ac sydd eisoes â photensial gwan iawn i oroesi a datblygu.

20. Serch hynny, penderfynwyd peidio â cheisio diffinio gwahanol gategoriâu o ieithoedd yn ôl eu sefyllfa wrthrychol. Ni wnâ'r fath ddull o fynd ati gyfiawnder ag amryfalwch sefyllfaoedd iaith yn Ewrop. Yn ymarferol, mae pob iaith ranbarthol neu leiafrifol yn achos arbennig a dibwrpas yw ceisio eu gorfodi i grwpiau gwahanol. Yr ateb a ddewiswyd oedd cadw'r cysyniad sengl o iaith ranbarthol neu leiafrifol, ar yr un pryd â galluogi gwladwriaethau i addasu eu gweithgareddau at sefyllfa pob iaith ranbarthol neu leiafrifol.

Absenoldeb rhestr o ieithoedd ranbarthol neu leiafrifol yn Ewrop

21. Nid yw'r siatr yn nodi pa ieithoedd Ewropeaidd sy'n cyfateb i'r cysyniad o ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol fel y'i diffinir yn ei herthygl gyntaf. Yn wir, parodd yr arolwg rhagarweiniol o'r sefyllfa ieithyddol yn Ewrop a gyflawnwyd gan Gynhadledd Sefydlog Awdurdodau Lleol a Rhanbarthol Ewrop i awduron y siatr benderfynu peidio ag atodi rhestr o ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol. Ta pa mor hyddysg fyddai ei chyfansoddwyr, byddai'r fath restr yn sicr yn destun dadl yn eang ar sail ystyriaethau ieithyddol a rhai eraill. Ar ben hynny, byddai o werth cyfyngedig, oherwydd, o leiaf o safbwynt y mesurau penodol yn Rhan III y siatr, y gadewir i'r cyfranogwyr i raddau helaeth benderfynu pa ddarpariaethau a fydd yn berthnasol i ba iaith. Mae'r siatr yn cynnig atebion priodol i wahanol sefyllfaoedd ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol unigol ond nid yw'n rhagfarnu beth yw'r sefyllfa benodol mewn achosion pendant.

Strwythur y siatr

22. Ar y naill law mae'r siatr yn sefydlu craidd cyffredin o egwyddorion, a gyflwynir yn Rhan II, sy'n berthnasol i bob iaith ranbarthol neu leiafrifol. Ar y llaw arall, mae Rhan III y siatr yn cynnwys cyfres o ddarpariaethau penodol sy'n ymwneud â lle ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol yng ngwahanol sectorau bywyd y gymuned: mae'r gwladwriaethau unigol yn rhydd, o fewn cygyngiadau penodedig, i benderfynu pa rai o'r darpariaethau hyn a fydd yn berthnasol i bob un o'r ieithoedd a siaredir o fewn eu tiriogaethau. Ar ben hynny, mae nifer sylweddol o ddarpariaethau yn cynnwys amryw o ddewisiadau o wahanol radddfeydd o gaethder, y mae'n rhaid gweithredu un ohonynt 'yn ôl sefyllfa pob iaith'.

23. Mae'r hyblygrwydd hwn yn cymryd i ystyriaeth y gwahaniaethau sylweddol yn sefyllfaoedd *de facto* ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol (nifer siaradwyr, graddfa o anundod, a.a.). Y mae hefyd yn ystyried y costau sydd ymhlyg mewn llawer o'r darpariaethau a galluoedd gweinyddol ac ariannol gwladwriaethau Ewrop. Yn y cyswllt hwn mae'n bwysig i'r cyfranogwyr gael ychwanegu at eu hymrwymadau yn nes ymlaen, fel y datblyga eu sefyllfa gyfreithiol neu fel y caniatâ eu hamgylchiadau ariannol.

24. Yn olaf, mae Rhan IV o'r siatr yn cynnwys darpariaethau gweithredu, yn enwedig sefydlu pwyllgor arbenigol Ewropeaidd i fonitro gweithredu'r siatr.

Sylwebaeth ar ddarpariaethau'r siatr

Rhagarweiniad

25. Mae'r rhagarweiniad yn cyflwyno'r rhesymau dros lunio'r siatr ac yn egluro ei gogwydd athronyddol sylfaenol.

26. Nod Cyngor Ewrop yw cyrraedd graddfa fwy o undod rhwng ei aelodau er mwyn hybu eu hetifeddiaeth a'u delfrydau cyffredin. Mae amrywiaeth ieithyddol yn un o

elfennau mwyaf gwerthfawr etifeddiaeth ddiwylliannol Ewrop. Ni ellir adeiladu hunaniaeth ddiwylliannol Ewrop ar sail safoni ieithyddol. I'r gwrthwyneb, mae gwarchod a chryfhau ei hieithoedd rhanbarthol a lleiafrifol traddodiadol yn cynrychioli cyfraniad at adeiladu Ewrop, na all, yn ôl delfrydau aelodau Cyngor Ewrop, gael ei sylfaenu ond ar egwyddorion lluosogaethol.

27. Mae'r rhagarweiniad yn cyfeirio at Gyfamod Rhyngwladol y Cenhedloedd Unedig ar Hawliau Sifil a Gwleidyddol ac at Gonfensiwn Ewrop ar Hawliau Dynol. Ar ben hynny, mae'n dyfynnu'r ymrwymadau o natur wleidyddol a fabwysiadwyd o fewn fframwaith y Gynhadledd ar Ddiogelwch a Chydweithio yn Ewrop. O ystyried gwendid presennol rhai o ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol hanesyddol Ewrop, fodd bynnag, nid yw gwahardd camwahaniaethu yn erbyn eu defnyddwyr yn unig yn fesur digonol i'w gwarchod. Mae cefnogaeth arbennig sy'n adlewyrchu buddiannau a dymuniadau defnyddwyr yr ieithoedd hyn yn hanfodol i'w diogelu a'u datblygu.

28. Mae ymagweddiad y siartr yn parchu egwyddorion sofraniaeth genedlaethol a chyfanrwydd tiriogaethol. Mae gofyn i bob gwladwriaeth gymryd realiti diwylliannol a chymdeithasol i ystyriaeth ac nid oes cwestiwn o herio unrhyw drefn wleidyddol neu sefydliadol. I'r gwrthwyneb, oherwydd bod yr aelod wladwriaethau yn derbyn strwythurau tiriogaethol a gwladwriaethol fel ag y maent y maent yn credu ei bod yn angenrheidiol, o fewn pob gwladwriaeth, ond ar y cyd, gymryd camau i hyrwyddo ieithoedd o natur ranbarthol neu leiafrifol.

29. Mae cadarnhau'r egwyddorion o ryngddiwylliannedd ac amlieithrwydd yn cael yr effaith o ddileu unrhyw gamddealltwriaeth o ran amcanion y siartr, nad yw'n ceisio mewn unrhyw ffordd hybu unrhyw fath o neilltuo grwpiau ieithyddol. I'r gwrthwyneb, cydnabyddir ei bod yn angenrheidiol ymhob gwladwriaeth wybod yr iaith swyddogol (neu un o'r ieithoedd swyddogol); o ganlyniad, ni ddylid dehongli dim o ddarpariaethau'r siartr fel bwriad i godi rhwystrau i wybodaeth o ieithoedd swyddogol.

Rhan I - Darpariaethau cyffredinol

Erthygl 1 - Diffiniadau

Diffiniad o 'ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol (Erthygl 1, paragraff a)

30. Mae'r diffiniad a ddefnyddir yn y siartr yn pwysleisio tair agwedd:

Ieithoedd a ddefnyddir yn draddodiadol gan ddinasyddion y wladwriaeth:

31. Nid diben y siartr yw datrys problemau sy'n codi o ffenomenau mewnfudo diweddar, gyda'r canlyniad bod grwpiau yn siarad iaith estron yn y wlad y maent wedi mewnfudo iddi neu weithiau yn y wlad wreiddiol pan fo pobl wedi dychwelyd. Yn enwedig, nid yw'r siartr yn ymhél â'r ffenomen o grwpiau nad ydynt yn Ewropeaidd sydd wedi mewnfudo i Ewrop yn ddiweddar ac wedi cael dinasyddiaeth gwladwriaeth Ewropeaidd. Mae'r ymadroddion 'ieithoedd rhanbarthol hanesyddol neu leiafrifol Ewrop' (gweler ail

baragraff y rhagarweiniad) ac ieithoedd sydd 'yn draddodiadol yn cael eu defnyddio' yn y wladwriaeth (Erthygl 1, paragraff a) yn dangos yn glir nad yw'r siartr ond yn ymwneud ag ieithoedd hanesyddol, sef ieithoedd sydd wedi cael eu defnyddio dros amser maith yn y wladwriaeth dan sylw.

Ieithoedd gwahanol:

32. Mae'n rhaid i'r ieithoedd hyn fod â gwahaniaeth clir rhyngddynt a'r iaith neu'r ieithoedd a siaredir gan weddill poblogaeth y wladwriaeth. Nid yw'r siartr yn ymdrin ag amrywiadau lleol neu dafodieithoedd gwahanol o'r un iaith. Eto, nid yw'n dyfarnu ar y cwestiwn sydd yn aml yn un dadleuol o'r pwynt lle mae gwahanol ffurfiau o fynegiant yn gwneud ieithoedd ar wahân. Mae'r cwestiwn hwn yn dibynnu nid yn unig ar ystyriaethau ieithyddol caeth, ond hefyd ar ffenomenau seico-gymdeithasegol a gwleidyddol a all gynhyrchu ateb gwahanol ymhob achos. Gan hynny, gadewir i'r awdurdodau priodol o fewn pob gwladwriaeth, yn unol â'i phrosesau democrataidd ei hun, benderfynu pryd mae ffurf o fynegiant yn iaith ar wahân.

Sail diriogaethol:

33. Mae'r ieithoedd y mae'r siartr yn ymdrin â hwynt yn ieithoedd tiriogaethol yn bennaf, sef ieithoedd sydd yn draddodiadol yn cael eu defnyddio mewn ardal ddacaryddol benodol. Dyna paham y mae'r siartr yn ceisio diffinio'r 'diriogaeth lle defnyddir yr iaith ranbarthol neu leiafrifol'. Nid yw hynny'n golygu dim ond y diriogaeth lle mae'r iaith yn oruchafol neu yn cael ei siarad gan y mwyafrif, gan fod llawer o ieithoedd wedi mynd yn ieithoedd lleiafrifol hyd yn oed yn yr ardaloedd lle mae eu sail diriogaethol draddodiadol. Y rheswm y mae'r siartr yn ymwneud yn bennaf ag ieithoedd sydd â sail diriogaethol yw bod y rhan fwyaf o'r mesurau y mae'n eu hargymell yn golygu bod angen diffinio maes gweithredu dacaryddol ar wahân i'r wladwriaeth i gyd. Wrth gwrs mae sefyllfaoedd lle mae mwy nag un iaith ranbarthol neu leiafrifol yn cael ei siarad ar ryw diriogaeth; mae'r siartr hefyd yn ymdrin â'r sefyllfaoedd hyn.

Diffiniad o diriogaeth iaith ranbarthol neu leiafrifol (Erthygl 1, paragraff b)

34. Y diriogaeth y cyfeirir ati yw'r un lle mae iaith ranbarthol neu leiafrifol yn cael ei siarad i raddau sylweddol, hyd yn oed os dim ond gan leiafrif, ac sy'n cyfateb i'w sail hanesyddol. Gan fod y termau a ddefnyddir yn y siartr yn y cyswllt hwn yn weddol o hyblyg, a hynny'n anorfod, mater i bob gwladwriaeth yw diffinio'n fwy manwl, yn ysbryd y siartr, y cysyniad o diriogaeth ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol, gan gymryd i ystyriaeth ddarpariaethau Erthygl 7, paragraff 1.b, mewn perthynas â diogelu tiriogaeth ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol.

35. Ymadrodd allweddol yn y ddarpariaeth hon yw 'nifer o bobl a hynny'n cyflawnhau mabwysiadu yr amryw fesurau i warchod a hyrwyddo'. Osgôdd awduron y siartr sefydlu canran benodedig o siaradwyr iaith ranbarthol neu leiafrifol y byddai'r mesurau a gyllwynir yn y siartr yn berthnasol cyhyd â bod o leiaf y ganran honno yn cael ei chyrraedd. Roedd yn well ganddynt ei gadael hi i'r wladwriaeth asesu, yn ysbryd y siartr,

yn ôl natur pob un o'r mesurau y darperir ar eu cyfer, y nifer briodol o siaradwyr yr iaith y byddai ei hangen ar gyfer mabwysiadu'r mesur dan sylw.

Diffiniad o 'ieithoedd annhiriogaethol' (Erthygl 1, paragraff c)

36. Ni chynhwysir 'ieithoedd annhiriogaethol' yng nghategori ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol am nad oes ganddynt sail diriogaethol. O ran rhai ffactorau, fodd bynnag, maent yn cyfateb i'r diffiniad a gynhwysir yn Erthygl 1, paragraff a, gan eu bod yn ieithoedd sydd yn draddodiadol yn cael eu defnyddio ar diriogaeth y wladwriaeth gan rai sydd yn ddinasyddion y wladwriaeth. Enghreifftiau o ieithoedd annhiriogaethol yw Iddeweg a Romani.

37. Yn absenoldeb sail diriogaethol, ni ellir gweithredu ond rhan gyfyngedig o'r siartr yn achos yr ieithoedd hyn. Yn enwedig, mae'r rhan fwyaf o'r darpariaethau yn Rhan III yn anelu at warchod neu hyrwyddo ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol mewn perthynas â'r diriogaeth lle y'u defnyddir. Gellir yn haws gymhwyso Rhan II at ieithoedd annhiriogaethol, ond dim ond *mutatis mutandis* ac ar y telerau a gyflwynir yn Erthygl 7, paragraff 5.

Erthygl 2 - Ymrwymadau

38. Mae Erthygl II yn gwahaniaethu rhwng dwy brif ran y siartr, sef Rhan II a Rhan III.

Gweithredu Rhan II (Erthygl 2, paragraff 1)

39. Mae Rhan II yn gyffredinol ei chwmpas ac yn berthnasol yn ei chyfanrwydd i bob iaith ranbarthol neu leiafrifol a siaredir ar diriogaeth Gwladwriaeth Gyfranogol. Nodir, fodd bynnag, fod defnydd yr ymadrodd 'yn ôl sefyllfa pob iaith' yn dangos bod y rhan hon wedi'i drafftio mewn modd fel y darperir ar gyfer yr amrywiaeth fawr o sefyllfaoedd iaith y gellir dod o hyd iddynt yng ngwahanol wledydd Ewrop ac o fewn pob gwlad. Yn enwedig, yn y paragraff cyntaf mae gofyn i'r Gwladwriaethau Cyfranogol ymrwymo i seilio eu polisi, eu deddfwriaeth a'u hymarfer ar nifer o egwyddorion ac amcanion. Diffinnir y rhain yn weddol o gyffredinol ac maent yn caniatáu mesur helaeth o ryddid i'r gwladwriaethau dan sylw i farnu o ran dehongli a gweithredu (gweler yr esboniadau isod yn ymwneud â Rhan II).

40. Er nad yw'r Gwladwriaethau Cyfranogol yn rhydd i roi neu nacáu i iaith ranbarthol neu leiafrifol y statws a warentir iddi dan Ran II y siartr, maent yn gyfrifol, fel awdurdodau ar gyfer gweithredu'r siartr, am benderfynu a yw'r ffurf o fynegiant a ddefnyddir mewn rhan benodol o'u tiriogaeth neu gan grwp penodol o'u dinasyddion yn iaith leiafrifol o fewn ystyr y siartr.

Gweithredu Rhan III (Erthygl 2, paragraff 2)

41. Pwrpas Rhan III yw trosi'r egwyddorion cyffredinol a arddelir yn Rhan II yn rheolau manwl. Mae'n rhwymo'r gwladwriaethau cyfranogol hynny sydd, yn ogystal â

darpariaethau Rhan II, yn ymrwymo i weithredu'r darpariaethau yn Rhan III y maent wedi'u dewis. Er mwyn galluogi'r siartr i gael ei haddasu at yr amrywiaeth o sefyllfaoedd ieithyddol y deuir o hyd iddynt yng ngwahanol wladwriaethau Ewrop, mae awduron y siartr wedi darparu ar gyfer cyfaddasiad deublyg: yn gyntaf mae'r gwladwriaethau'n rhydd i enwi'r ieithoedd y maent yn cytuno i Ran III o'r siartr gael ei hystyried yn berthnasol iddynt ac, yn ail, i bob un o'r ieithoedd y maent yn derbyn y bydd y siartr yn berthnasol iddynt, gallant bennu'r darpariaethau yn Rhan III y maent am eu harddel.

42. Mae modd i wladwriaeth gyfranogol, heb dramgwyddo llythyren y siartr, gydnabod bod iaith ranbarthol neu leiafrifol benodol yn bod ar ei thiriogaeth ond ystyried ei bod yn well ganddi, am resymau a orwedd o fewn ei rhyddid i farnu. beidio ag estyn i'r iaith honno fudd Rhan III y siartr. Yn amlwg, fodd bynnag, mae'n rhaid i'r rhesymau sy'n peri i wladwriaeth gau iaith ranbarthol neu leiafrifol gydnabyddedig allan o fudd Rhan III yn gyfangwbl fod yn rhesymau sy'n gyson ag ysbryd, amcanion ac egwyddorion y siartr.

43. Ar ôl i wladwriaeth gytuno i ystyried Rhan III yn berthnasol i iaith ranbarthol neu leiafrifol a siaredir ar ei thiriogaeth, bydd yn rhaid iddi eto benderfynu pa baragraffau o Ran III sydd i'w hystyried yn berthnasol i'r iaith ranbarthol neu leiafrifol benodol honno. O dan baragraff 2 o Erthygl 2, mae'r cyfranogwyr yn ymrwymo i weithredu o leiaf 35 paragraff neu isbaragraff a ddewisir o blith darpariaethau Rhan III. Swyddogaeth y wladwriaeth wrth ddewis rhwng y gwahanol baragraffau hyn fydd cael y gyfatebiaeth agosaf sy'n bosibl rhwng y siartr a chyd-destun penodol pob iaith ranbarthol neu leiafrifol.

44. I'r perwyl hwn pennir cyn lleied ag sy'n bosibl o amodau yn Erthygl 2, paragraff 2 a'r rheini wedi'u cynllunio i sierhau dosbarthiad rhesymol o ymrwymiadau'r cyfranogwyr ymhlith gwahanol erthyglau'r siartr fel nad anwybyddir unrhyw un o brif feysydd gwarchod ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol (addysg, awdurdodau cyfreithiol, awdurdodau gweinyddol a gwasanaethau cyhoeddus, cyfryngau, gweithgareddau a chyfleusterau diwylliannol, bywyd economaidd a chymdeithasol).

45. Mae'r ymadrodd 'paragraffau neu isbaragraffau' yn cyfeirio at ddarpariaethau ar wahân yn y siartr sy'n sefyll ar eu pennau eu hunain. Felly, os dewisa gwladwriaeth baragraff 3 o Erthygl 9, bydd y paragraff hwn yn cyfrif fel un uned at ddibenion Erthygl 2, paragraff 2; mae'r un peth yn wir os derbyn gwladwriaeth isbaragraff g o Erthygl 8, paragraff 1. Lle mae paragraff neu isbaragraff penodol yn cynnwys sawl dewis, bydd dewis un ohonynt yn gyfwerth ag isbaragraff at ddibenion Erthygl 2, paragraff 2. Er enghraifft, yn Erthygl 8, os dewisa gwladwriaeth opsiwn a.iii ym mharagraff 1, bydd y testun hwn yn cyfrif fel 'isbaragraff'. Mae'r sefyllfa yn wahanol pan nad yw hi o reidrwydd yn gwestiwn o ddewis rhwng yr opsiynau ond lle gellir eu cyfuno. Felly, yn Erthygl 9, os dewisa gwladwriaeth opsiynau a.iii ac a.iv ym mharagraff 1, bydd y testunau hyn yn cyfrif fel dau isbaragraff o fewn ystyr Erthygl 2.

46. Nod y dewisiadau hyn yw cyflwyno elfen ychwanegol o hyblygrwydd i'r siartr fel y cymerir i ystyriaeth y gwahaniaethau mawr yn sefyllfa *de facto* ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol. Mae'n amlwg bod rhai darpariaethau sydd yn hollol gymwys i iaith ranbarthol

a ddefnyddir gan nifer fawr o siaradwyr yn anghymwys i iaith leiafrifol nas defnyddir ond gan grwp bach o bobl. Swyddogaeth y gwladwriaethau fydd, nid dewis yn fypwyol rhwng yr opsiynau hyn, ond ceisio i bob iaith ranbarthol neu leiafrifol y geirio sy'n gweddu orau i nodweddion a lefel ddatblygiad yr iaith honno. Mynegir yn glir bwrpas y gwahanol eiriadau hyn yn nhestun erthyglau neu baragraffau perthnasol Rhan III ei hunan, sy'n darparu eu bod yn gymwys 'yn ôl sefyllfa pob iaith'. Yn gyffredinol, ac yn absenoldeb ffactorau perthnasol eraill, byddai hyn yn golygu, er enghraifft, po fwyaf yw nifer siaradwyr iaith ranbarthol neu leiafrifol a pho fwyaf homogenaidd yw'r boblogaeth ranbarthol, 'cryfaf' i gyd yw'r opsiwn y dylid ei fabwysiadu; ni ddylid mabwysiadu dewis gwanach ond pan na ellir gweithredu'r dewis cryfach oherwydd sefyllfa'r iaith dan sylw.

47. Y gwladwriaethau, felly, fydd biau dewis yn Rhan III opsiynau a fydd yn ffurfio fframwaith cydlynol cymwys at sefyllfa benodol pob iaith. Gallant hefyd, os yw'n well ganddynt, fabwysiadu fframwaith cyffredinol perthnasol i'r holl ieithoedd neu i grwp o ieithoedd.

Erthygl 3 - Trefniadau ymarferol

48. Mae Erthygl 3 yn disgrifio'r drefn ar gyfer gweithredu'r egwyddorion sydd newydd gael eu hamlinellu yn Erthygl 2: mae pob gwladwriaeth sy'n cytuno yn pennu yn ei hofferyn cadarnhau, derbyn, cymeradwyo neu gydsynio, yn gyntaf yr ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol y mae Rhan III yn berthnasol iddynt, ac, yn ail, y paragraffau o Ran III a ddewisir i'w gweithredu yn achos pob iaith; deallir nad yw'n rhaid dewis yr un paragraffau i bob iaith.

49. Nid yw'r siartr, yn ei Herthygl 2, yn ei gwneud yn orfodol derbyn Rhan II a Rhan III ill dwy, gan y gallai gwladwriaeth ei chyfyngu ei hun i gadarnhau'r confensiwn heb ddethol unrhyw iaith i weithredu Rhan III arni. Mewn achos o'r fath, ni fyddai ond Rhan II yn berthnasol. At ei gilydd, byddai ysbryd y siartr yn gofyn bod gwladwriaethau yn defnyddio'r posibiladau a gynigir gan Ran III, sef hanfod yr amddiffyn a ddarperir gan y siartr.

50. Mae'n glir hefyd y gall cyfranogydd dderbyn ymrwymadau newydd ar unrhyw adeg, er enghraifft drwy estyn budd darpariaethau Rhan III o'r siartr i iaith ranbarthol neu leiafrifol arall neu drwy arddel, mewn perthynas ag iaith neu'r holl ieithoedd lleiafrifol neu ranbarthol a siaredir ar ei thiriogaeth, baragraffau o'r siartr nad ydynt wedi cael eu derbyn o'r blaen.

51. Mae geirio Erthygl 3 yn cymryd i ystyriaeth y sefyllfa mewn rhai aelod wladwriaethau lle gall iaith genedlaethol sydd â statws un o ieithoedd swyddogol y wladwriaeth, naill ai ar y cyfan neu ar ran o'i thiriogaeth, fod mewn sefyllfa gyffelyb o ran ystyriaethau eraill i ieithoedd ranbarthol neu leiafrifol fel y'u diffinnir yn Erthygl 1, paragraff *a*, am ei bod yn cael ei defnyddio gan grwp sy'n llai o ran niferoedd na'r boblogaeth sy'n defnyddio'r iaith swyddogol arall neu'r ieithoedd swyddogol eraill. Os yw gwladwriaeth yn dymuno i iaith swyddogol lai eang ei defnydd o'r fath elwa o'r

mesurau gwarchod a hyrwyddo y darperir ar eu cyfer yn y siartr, fe'i galluogir felly i bennu bod y siartr yn berthnasol iddi. Mae'r fath estyn ar berthnasedd y siartr i iaith swyddogol wedyn yn ddilys am holl erthyglau'r siartr, gan gynnwys Erthygl 4, paragraff 2.

Erthygl 4 - Trefnau gwarchod sydd eisoes yn bodoli

52. Mae'r erthygl hon yn ymwneud â chyfuno'r siartr â deddfwriaeth ddomestig neu gytundebau rhyngwladol sy'n sefydlu statws cyfreithiol i leiafrifoedd ieithyddol.

53. Lle mae ieithoedd penodol neu'r lleiafrifoedd sy'n eu defnyddio eisoes yn mwynhau statws sydd wedi'i ddiffinio mewn deddfwriaeth ddomestig neu o dan gytundebau rhyngwladol, mae'n glir nad diben y siartr yw lleihau'r hawliau a gwarantau a gydnabyddir gan y darpariaethau hynny. Fodd bynnag, mae'r gwarchod a gynigir gan y siartr yn ychwanegol at yr hawliau a gwarantau a roddir eisoes gan offerynau eraill. Ar gyfer gweithredu'r holl ymrwymadau hyn, lle mae darpariaethau yn cystadlu â'i gilydd ar yr un pwnc dylid gweithredu'r darpariaethau mwyaf ffafriol i'r lleiafrifoedd neu'r ieithoedd perthnasol. Felly, ni chaiff bodolaeth darpariaethau mwy cyfyngus mewn deddfwriaeth ddomestig neu o dan ymrwymadau rhyngwladol eraill fod yn rhwystr i weithredu'r siartr.

54. Mae paragraff 1 o'r erthygl hon yn ymwneud ag achos penodol yr hawliau a warentir gan Gonfensiwn Ewrop ar Hawliau Dynol. Ei nod yw dileu'r posibilrwydd y gellid dehongli unrhyw un o ddarpariaethau'r siartr mewn modd a fyddai'n tynnu oddi wrth yr amddiffyniad a roddir gan y Confensiwn i hawliau dynol unigolion.

Erthygl 5 - Rhwymedigaethau sy'n bodoli eisoes

55. Fel y dangosir eisoes yn y rhagarweiniad, mae'n rhaid i ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol gael eu gwarchod a'u hyrwyddo fel sy'n nod gan y siartr o fewn fframwaith sofraniaeth genedlaethol a chyfanrwydd tiriogaethol. Mae'r erthygl hon yn ei gwneud yn ddiamwys yn y cyswllt hwn bod rhwymedigaethau sydd eisoes yn bod ar y cyfranogwyr yn aros yn ddigyfnewid. Yn enwedig ni all y ffaith bod gwladwriaeth, drwy gadarnhau'r siartr, wedi ymrwymo i fesurau mewn perthynas ag iaith ranbarthol neu leiafrifol gael ei defnyddio gan wladwriaeth arall â diddordeb arbennig yn yr iaith honno na gan ddefnyddwyr yr iaith fel esgus dros weithredu mewn unrhyw ffordd sy'n bygwth sofraniaeth a chyfanrwydd tiriogaethol y wladwriaeth honno.

Erthygl 6 - Gwybodaeth

56. Mae'r cymhelliad dros yr ymrwymiad i ddarparu gwybodaeth sy'n cael ei sefydlu yn yr erthygl hon yn gorwedd yn y ffaith na all y siartr byth fod yn gwbl effeithiol os nad yw'r awdurdodau priodol a'r cyrff ac unigolion y mae'n berthnasol iddynt yn ymwybodol o'r rhwymedigaethau sy'n deillio ohoni.

Rhan II - Amcanion ac egwyddorion

(Erthygl 7)

Rhestr o amcanion ac egwyddorion a gynhwysir yn y siartr (Erthygl 7, paragraff 1)

57. Mae'r darpariaethau hyn yn eu hanfod yn ymdrin ag amcanion ac egwyddorion ac nid rheolau gweithredu manwl. Ystyrir bod yr amcanion a'r egwyddorion hyn yn darparu'r fframwaith angenrheidiol ar gyfer diogelu ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol. Maent yn cael eu rhannu dan che phrif bennawd.

Cydnabyddiaeth o ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol (Erthygl 7, paragraff 1.a)

58. Mae hwn yn gwestiwn o gydnabyddiaeth o fodolaeth yr ieithoedd hyn a dilysrwydd eu defnydd. Mae'n rhaid peidio â drysu cydnabyddiaeth o'r fath â chydnabyddiaeth o iaith fel iaith swyddogol. Mae cydnabod bodolaeth iaith yn rhagamod ar gyfer cymryd i ystyriaeth ei nodweddion a'i hanghenion penodol ac ar gyfer gweithredu ar ei rhan.

Parchu ardal ddaearyddol pob iaith ranbarthol neu leiafrifol (Erthygl 7, paragraff 1.b)

59. Er bod y siartr yn ei hystyried yn ddymunol sicrhau cysonder rhwng tiriogaeth iaith ranbarthol neu leiafrifol ac uned weinyddol diriogaethol briodol, mae'n amlwg na ellir cyrraedd y nod hwn ymhob achos, gan y gall patrymau anheddu fod yn rhy gymhleth ac y gall pennu unedau weinyddol diriogaethol ddibynnu ar ystyriaethau ar wahân i ddefnydd iaith, a hynny'n ddilys. Gan hynny, nid yw'r siartr yn gofyn bod tiriogaeth iaith ranbarthol neu leiafrifol yn cyfateb ymhob achos ag uned weinyddol.

60. Ar y llaw arall, y mae'n collfarnu arferion sy'n dyfeisio rhaniadau tiriogaethol fel y gwneir defnydd neu barhad iaith yn anos neu fel y rhennir cymuned iaith ymhlith nifer o unedau gweinyddol neu diriogaethol. Os na all unedau gweinyddol gael eu haddasu at fodolaeth iaith ranbarthol neu leiafrifol, mae'n rhaid iddynt o leiaf aros yn niwtral a pheidio â chael effaith negyddol ar yr iaith. Yn enwedig, mae'n rhaid i awdurdodau lleol neu ranbarthol fod mewn sefyllfa i gyflawni eu cyfrifoldebau mewn perthynas â'r ieithoedd hyn.

Angen am weithredu'n bositif er lles ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol (Erthygl 7, paragraff 1.c ac eh)

61. Mae'n amlwg heddiw, oherwydd gwendid llawer o ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol, nad yw gwahardd camwahaniaethu yn unig yn ddigon i sicrhau iddynt oroesi. Mae angen cefnogaeth bositif arnynt. Dyma'r syniad a fynegir ym mharagraff 1.c. Yn y paragraff hwn gadewir i'r gwladwriaethau benderfynu ym mha ffordd y maent yn bwriadu gweithredu i hyrwyddo ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol er mwyn eu diogelu, ond mae'r siartr yn pwysleisio ei bod yn rhaid i weithrediad o'r fath fod yn benderfynol.

62. Ar ben hynny, fel y datgenir ym mharagraff 1.ch, mae'n rhaid i'r ymdrech hon i hyrwyddo gynnwys gweithredu o blaid y cyfle i ddefnyddio ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol yn rhydd, yn llafar ac yn ysgrifenedig, nid yn unig mewn bywyd preifat ac mewn perthnasau unigol, ond hefyd mewn bywyd cymunedol, sef o fewn fframwaith sefydliadau, gweithgareddau cymdeithasol a bywyd economaidd. Mae'n amlwg y bydd y lle a all fod i iaith ranbarthol neu leiafrifol mewn cyd-destunau cyhoeddus yn dibynnu ar ei nodweddion penodol ei hun ac yn amrywio o un iaith i'r llall. Nid yw'r siartr yn gosod amcanion manwl yn y cyswllt hwn ond yn bodloni ar alw am ymdrech i hyrwyddo.

Gwariant o ddysgu ac astudio ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol (Erthygl 7, paragraff 1.dd ac f)

63. Ffactor hollbwysig mewn cynnal a diogelu ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol yw'r lle a roddir iddynt yn y gyfundrefn addysg. Mae'r siartr yn bodloni yn Rhan II ar gadarnhau'r egwyddor, gan adael i'r gwladwriaethau ddiffinio mesurau gweithredu. Eto, mae'n mynnu i ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol fod yn bresennol 'ymhob lefel briodol' o'r gyfundrefn addysg. Mae'n amlwg y bydd y trefniadau ar gyfer dysgu'r iaith ranbarthol neu leiafrifol yn amrywio yn ôl lefel yr addysg dan sylw. Yn enwedig, mewn rhai achosion, bydd yn rhaid darparu ar gyfer dysgu drwy gyfrwng yr iaith ranbarthol neu leiafrifol ac mewn rhai eraill dim ond ar gyfer dysgu'r iaith fel pwnc. Dim ond dysgu iaith ranbarthol neu leiafrifol ar lefelau na fyddai'r iaith yn gymwys iddynt, oherwydd ei nodweddion penodol ei hun, a allai gael ei hepgor.

64. Tra mae paragraff 1.dd yn ymwneud â sefydlu neu ddiogelu dysgu iaith neu ddysgu drwy gyfrwng iaith fel modd i drosglwyddo'r iaith, mae paragraff 1.f yn darparu ar gyfer hyrwyddo astudiaethau ac ymchwil ar ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol mewn cyd-destun prifysgol neu ryw gyd-destun cyfatebol; am fod gwaith felly yn hanfodol ar gyfer datblygu ieithoedd o'r fath o ran geirfa, gramadeg a chystrawen. Mae hyrwyddo astudiaethau fel hyn yn rhan o'r ymdrech gyffredinol i hyrwyddo ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol er mwyn meithrin eu cynnydd cynhenid.

Cyfleusterau a ddarperir i rai nad ydynt yn siarad ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol gael eu dysgu (Erthygl 7, paragraff 1.g)

65. Mae siaradwyr ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol yn gwybod ei bod yn rhaid iddynt fedru'r iaith swyddogol, er mwyn iddynt fyw bywyd cyflawn. Fodd bynnag, yn unol â'r pwyslais a roddir yn y rhagarweiniad ar werth rhyngddiwylliannedd ac amlieithrwydd, mae hi i'w dymuno na fyddai'r ysbryd hwn o fod yn agored i sawl iaith yn cael ei gyfyngu i ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol. Er mwyn hwyluso cyfathrebu a dealltwriaeth rhwng grwpiau iaith, gelwir ar y cyfranogwyr, mewn tiriogaethau lle mae iaith ranbarthol neu leiafrifol yn bod, i ddarparu cyfleusterau i bobl nad ydynt yn siarad yr iaith honno fel mamiaith ei dysgu hi os dymunant.

66. Mae'n hysbys ei bod yn amcan gan yr awdurdodau priodol mewn rhai gwladwriaethau mai'r iaith ranbarthol fydd yr iaith a siaredir fel arfer ac yn gyffredinol yn y rhanbarth, a bod camau yn cael eu cymryd i sicrhau bod hyd yn oed bobl nad yw'r iaith yn famiaith iddynt yn ei medru. Nid yw polisi o'r fath yn groes i'r siartr, ond nid yw ychwaith yn bwrpas gan baragraff 1.e. Nid yw'r paragraff hwn ond yn ceisio sicrhau bod grwpiau iaith yn fwy hydraidd i'w gilydd.

Perthnasau rhwng grwpiau sy'n siarad iaith ranbarthol neu leiafrifol (Erthygl 7, paragraff 1.d ac ff)

67. Mae'n angenrheidiol bod gan grwpiau sy'n siarad yr un iaith ranbarthol neu leiafrifol gyfle i gymryd rhan mewn cyfnewidiadau diwylliannol ac i ddatblygu perthnasau yn gyffredinol, er mwyn cyfrannu ar y cyd at ddiogelu a chyfoethogi eu hiaith. I'r perwyl hwn, mae'r siartr am atal i batrymau anheddu gwasgaredig, rhaniadau gweinyddol o fewn gwladwriaeth neu'r ffaith bod grwpiau o'r fath wedi ymgartrefu mewn gwladwriaethau gwahanol fod yn rhwystr i berthnasau rhyngddynt.

68. Mae'n wir ei bod yn rhaid i'r fath ymwybyddiaeth o hunaniaeth gyffredin rhwng siaradwyr iaith ranbarthol neu leiafrifol beidio â chael ei hadlewyrchu'n negyddol mewn ymneilltuo oddi wrth grwpiau eraill. Mae'r nod o hyrwyddo perthnasau diwylliannol â siaradwyr ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol eraill felly yn ateb dibenion cyfoethogi diwylliannol yn ogystal â gwell dealltwriaeth rhwng yr holl grwpiau yn y wladwriaeth.

69. Mae paragraff 1. ff yn ychwangu dimensiwn arall: sef y syniad ei bod yn rhaid i'r fath berthnasau fedru datblygu hefyd ar draws ffiniau cenedlaethol os oes grwpiau yn siarad yr un ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol neu rai cyffelyb ar wasgar ar draws sawl gwladwriaeth. O'u diffiniad, mae ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol yn cael eu siarad yn y wladwriaeth dan sylw gan nifer gymharol fach o siaradwyr: at ddiben cyfoethogi ei gilydd yn y maes diwylliannol, mae'n bosibl y bydd yn rhaid i'r rhain fedru dibynnu ar yr adnoddau diwylliannol sydd ar gael, y tu hwnt i ffiniau, i grwpiau eraill sy'n siarad yr un iaith neu iaith gyffelyb. Mae hyn yn arbennig o bwysig lle mae iaith ranbarthol mewn un wladwriaeth yn cyfateb i iaith ddiwylliannol bwysig, neu hyd yn oed iaith genedlaethol gwladwriaeth arall a lle gall cydweithio trawsffiniol alluogi'r gymuned ranbarthol i fanteisio ar weithgaredd diwylliannol yn yr iaith ehangach ei dosbarthiad honno. Mae'n

bwysig i wladwriaethau gydnabod dilysrwydd y fath berthnasau, a pheidio â'u hystyried hwy yn amheus o safbwynt y teyrngarwch y mae pob gwladwriaeth yn ei ddisgwyl gan ei dinasyddion neu eu gweld fel bygythiad i'w cyfanrwydd tiriogaethol. Bydd grwp iaith yn teimlo gymaint yn fwy integredig yn y wladwriaeth y mae'n rhan ohoni os y'i cydnabyddir felly ac os na lesteirir cysylltiadau diwylliannol â'i chymunedau cyffiniol.

70. Fodd bynnag, gadewir y gwladwriaethau'n rhydd i weithio allan y trefniadau mwyaf cymwys i greu'r fath gyfnewidiadau trawsgenedlaethol, yn enwedig o gofio'r cyfyngiadau domestig a rhyngwladol y gall rhai ohonynt fod yn eu hwynebu. Cyflwynir ymrwymïadau mwy penodol yn Erthygl 14 yn Rhan III.

Dileu camwahaniaethu (Erthygl 7, paragraff 2)

71. Mae gwahardd camwahaniaethu mewn perthynas â defnydd ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol yn sierhad o'r lleiaf posibl i siaradwyr ieithoedd o'r fath. Am y rheswm hwn, mae'r cyfranogwyr yn ymrwmo i ddileu mesurau sy'n annog pobl i beidio â defnyddio iaith ranbarthol neu leiafrifol neu sy'n peryglu cynnal neu ddatblygu iaith o'r fath.

72. Fodd bynnag, nid sefydlu cyfartaledd hawliau llwyr rhwng ieithoedd yw diben y paragraff hwn. Fel y dangosir gan ei eirio, ac yn enwedig drwy gymwys y term 'anghyfiawn', mae hi mewn gwirionedd yn hollol gyson ag ysbryd y siatr gwahaniaethu mewn ffyrdd penodol rhwng ieithoedd wrth ddilyn polisiâu sy'n ymwneud ag ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol. Yn benodol, nid yw'r mesurau sydd wedi'u cyflwyno gan bob gwladwriaeth o blaid defnydd iaith genedlaethol neu swyddogol i'w hystyried yn gamwahaniaethu yn erbyn ieithoedd rhanbarthol dim ond ar y sail na chyflwynir yr un mesurau er eu lles hwynt. Eto, ni chaiff mesurau o'r fath fod yn rhwystr i gynnal neu ddatblygu'r ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol.

73. Ar yr un pryd, am yr union reswm bod anghyfartaledd yn bod rhwng sefyllfa ieithoedd swyddogol a sefyllfa ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol ac am fod y rhai sy'n defnyddio'r olaf yn aml yn dioddef anfantais, mae'r siatr yn derbyn y gall fod angen mesurau positif gyda'r nod o ddiogelu a hyrwyddo ieithoedd o'r fath. Ar yr amod bod nod felly i'r mesurau, ac nad ydynt yn ceisio gwneud dim mwy na hyrwyddo cyfartaledd rhwng ieithoedd, nid ydynt i'w hystyried yn gamwahaniaethol.

Hyrwyddo parch a dealltwriaeth rhwng grwpiau ieithyddol (Erthygl 7, paragraff 3)

74. Mae parch tuag at ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol a datblygu ysbryd o oddefgarwch tuag atynt yn rhan o ymgais gyffredinol i ddatblygu dealltwriaeth o sefyllfa o luosogrwydd iaith o fewn gwladwriaeth. Mae datblygu'r ysbryd hwn o oddefgarwch a meddwl agored drwy'r gyfundrefn addysg a'r cyfryngau yn ffactor pwysig mewn diogelu ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol yn ymarferol. Nid ystyrir bod annog y cyfryngau torfol i anelu at y nodau hyn yn ddylanwad amhriodol gan y wladwriaeth; yn wir parch at hawliau dynol, goddefgarwch tuag at leiafrifoedd ac osgoi annog casineb yw'r math o amcanion nad yw'r rhan fwyaf o wladwriaethau Ewrop yn petruso rhag eu gosod fel rhai

gorfodol i'r cyfryngau. Yn yr un ysbryd, i siaradwyr ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol, mae'r egwyddor hon yn ffactor pwysig yn peri iddynt fod yn fwy agored i ieithoedd a diwylliannau mwyafrifol.

Sefydlu cyrff i gynrychioli buddiannau ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol (Erthygl 7, paragraff 4)

75. Roedd CAHLR yn ei hystyried yn bwysig bod peirianwaith i'w gael ymhob gwladwriaeth y bydd yr awdurdodau yn ei ddefnyddio i gymryd i ystyriaeth yr anghenion a'r dymuniadau a fynegir gan siaradwyr ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol eu hunain. O ganlyniad, argymhellir y dylai fod i bob iaith ranbarthol neu leiafrifol gorff hyrwyddo cyfrifol am gynrychioli buddiannau'r iaith ar lefel genedlaethol, gan gymryd camau ymarferol i'w hyrwyddo, a chan fonitro gweithredu'r siatr mewn perthynas â'r iaith benodol honno. Mae'r ymadrodd 'os oes angen' yn golygu *inter alia* lle mae sefydliadau o'r fath yn bodoli eisoes ar ryw ffurf neu'i gilydd, nad oes bwriad i annog gwladwriaethau i sefydlu rhai newydd a fyddai'n eu dyblygu.

Perthnasedd egwyddorion y siatr i ieithoedd annhiriogaethol (Erthygl 7, paragraff 5)

76. Er bod y siatr yn ymwneud yn bennaf ag ieithoedd sydd yn hanesyddol gysylltiedig â rhan ddaearyddol benodol o'r wladwriaeth, nid oedd CAHLR yn dymuno anwybyddu'r ieithoedd sydd yn draddodiadol yn cael eu siarad o fewn y wladwriaeth ond sydd heb sail diriogaethol bendant.

77. Fodd bynnag, cydnabyddir, oherwydd maes gweithredu tiriogaethol nifer o'r egwyddorion a'r amcanion a gyflwynir yn Rhan II, ac anhawster ymarferol cymryd camau i'w gweithredu heb ddiffinio eu cwrpas daearyddol, na ellir gweithredu'r darpariaethau hyn heb rai addasiadau yn achos ieithoedd annhiriogaethol. Mae paragraff 5, felly, yn datgan eu bod i'w gweithredu dim ond mor bell ag sy'n bosibl yn achos yr ieithoedd hyn.

78. Gellir gweithredu rhai o'r darpariaethau a gynhwysir ym mharagraffau 1 hyd 4 heb anhawster yn achos ieithoedd annhiriogaethol hefyd; mae hyn yn wir o safbwynt cydnabod yr ieithoedd hyn, y mesurau i ddatblygu ysbryd o barch, dealltwriaeth a goddefgarwch tuag atynt, gwahardd camwahaniaethu a'r gweithredu i roi cefnogaeth bositif iddynt, y cyfle i'r grwpiau sy'n siarad yr ieithoedd hynny ddatblygu cysylltiadau â'i gilydd o fewn y wladwriaeth a'r tu allan iddi, a hyrwyddo ymchwil ac astudiaethau iaith. Ar y llaw arall, ni fydd yn bosibl gweithredu yn achos ieithoedd annhiriogaethol y darpariaethau sy'n ymwneud â rhaniadau gweinyddol a'r cyfleusterau a ddarperir i rai nad ydynt yn medru'r ieithoedd hyn ennill rhywfaint o wybodaeth ohonynt, gan na ellir cymryd mesurau fel hyn ond o fewn tiriogaeth benodedig. Yn olaf, mae'n debyg na ellir, am resymau ymarferol, weithredu'r amcanion o ddarparu ar gyfer dysgu ac astudio'r ieithoedd annhiriogaethol hyn a hyrwyddo eu defnydd mewn bywyd cyhoeddus ond gyda rhai addasiadau.

Rhan III - Mesurau i hyrwyddo defnyddio ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol mewn bywyd cyhoeddus yn unol â'r ymrwymadau a dderbyniwyd o dan Erthygl 2, paragraff 2

Erthygl 8 - Addysg

79. Nid yw'r darpariaethau ym mharagraff 1 o'r erthygl hon yn ymwneud ond â'r diriogaeth lle defnyddir pob iaith ranbarthol neu leiafrifol. Maent i gael eu gweithredu 'yn unol â sefyllfa pob un o'r ieithoedd hynny'. I'el y nodwyd mewn perthynas ag Erthygl 2, paragraff 2 uchod, mae'r amod hwn yn arbennig o berthnasol i'r dewis o ba opsiwn i'w dderbyn ar gyfer pa iaith yn isbaragraffau *a* hyd *dd*.
80. Bwriad yr ymadrodd 'a heb ragfarnu yn erbyn dysgu iaith (ieithoedd) swyddogol y wladwriaeth' yw osgoi unrhyw bosibiliad o ddechongli darpariaethau Erthygl 8, paragraff 1 - ac yn enwedig yr opsiwn cyntaf ymhob un o'r isbaragraffau *a* hyd *dd* - i atal dysgu'r iaith (ieithoedd) a siaredir gan y mwyafrif. Byddai'r fath duddiad i ffurfio ghetos ieithyddol yn groes i'r egwyddorion o ryngddiwylliannedd ac amlieithrwydd a bwysleisir yn y rhagarweiniad ac yn niweidiol i fuddiannau'r grwpiau poblogaeth dan sylw. O dan amgylchiadau arbennig y gwledydd hynny lle mae'r siartr yn berthnasol i ieithoedd swyddogol llai eu defnydd, dylid dehongli'r ymadrodd hwn i olygu nad yw darpariaethau paragraff 1 yn rhagfarnu yn erbyn dysgu ieithoedd swyddogol eraill.
81. Mae Erthygl 8 yn ymdrin â sawl lefel o addysg: cyn-ysgol, cynradd, uwchradd, technegol a galwedigaethol, prifysgol ac addysg i oedolion. I bob un o'r lefelau hyn, cyflwynir opsiynau gwahanol yn unol â sefyllfa pob un o'r ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol.
82. Mae rhai o'r isbaragraffau yn defnyddio'r ymadrodd 'mewn niferoedd a ystyrir yn ddigonol'. Cydnabod mae hyn na ellir gofyn i'r awdurdodau cyhoeddus gymryd y camau dan sylw lle mae sefyllfa'r grwp ieithyddol yn ei gwneud yn anodd cyrraedd yr isafswm o ddisgyblion angenrheidiol i ffurfio dosbarth. Ar y llaw arall, o ystyried amgylchiadau arbennig ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol, awgrymir y gellir bod yn hyblyg ynglyn â'r cwota arferol sydd ei angen i ffurfio dosbarth ac y gellir 'ystyried yn ddigonol' nifer is o ddisgyblion.
83. Mae geirio opsiwn iv yn isbaragraffau *c* ac *ch* yn cymryd i ystyriaeth y ffaith bod sefyllfaoedd gwledydd yn amrywio o ran llawn oed a'r oedran lle gellir cwblhau addysg o'r fath. Gan ddibynnu ar yr amgylchiadau hyn, gall y dymuniadau sydd i'w cymryd i ystyriaeth fod naill ai yn rhai'r disgyblion eu hunain neu rai eu teuluoedd.
84. Cydnabyddir nad yw pob cyfundrefn addysg yn gwahaniaethu rhwng addysg uwchradd ac addysg alwedigaethol, gan fod yr ail yn cael ei hystyried weithiau fel dim ond math arbennig o addysg uwchradd. Serch hynny, fel y'i gwneir ym mharagraffau *c* ac *ch*, mae'r dosbarthiad hwn yn cymryd i ystyriaeth y gwahaniaethau mewn cyfundrefnau hyfforddiant galwedigaethol. Yn enwedig, yn achos y gwledydd lle cyflawnir hyfforddiant galwedigaethol i raddau helaeth drwy brentisiaeth, a mesurau o blaid ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol o ganlyniad yn anodd eu gweithredu, mae'n galluogi'r

cyfranogwyr o leiaf i dderbyn y gofynion mwy caeth ym maes addysg uwchradd gyffredinol.

85. Mae'r darpariaethau ynglyn ag addysg brifysgol ac addysg i oedolion yn debyg i'r rhai ar gyfer lefelau eraill o addysg yn gymaint â'u bod yn cynnig dewis rhwng dysgu drwy gyfrwng yr iaith ranbarthol neu leiafrifol a'i dysgu hi fel pwnc mewn addysg. Ar ben hynny, cynigir ateb ychwanegol i'r achosion hynny, megis addysg gyn-ysgol, lle nad oes pwerau uniongyrchol gan yr awdurdodau cyhoeddus ym maes y math o addysg dan sylw. Mewn rhai gwladwriaethau efallai y bernir bod nifer siaradwyr iaith ranbarthol neu leiafrifol yn annigonol ar gyfer darparu addysg brifysgol drwy gyfrwng yr iaith honno neu amdani. Yn y cyswllt hwn, crybwyllwyd enghraifft gwladwriaethau sydd, yn rhinwedd naill ai cytundeb penodol neu gytundeb cyffredinol ar gydnabod diplomâu, yn cydnabod y radd brifysgol a enillir gan siaradwr iaith ranbarthol neu leiafrifol mewn prifysgol mewn gwladwriaeth arall lle defnyddir yr un iaith.
86. Y cymhelliant y tu ôl i baragraff 1.e yw awydd i beidio â gwahanu dysgu ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol oddi wrth eu cyd-destun diwylliannol. Yn aml mae'r ieithoedd hyn yn gysylltiedig â hanes ar wahân a thraddodiadau penodol. Mae'r hanes a'r diwylliant rhanbarthol neu leiafrifol hwn yn rhan o etifeddiaeth Ewrop. Mae hi felly i'w dymuno y bydd rhai nad ydynt yn medru'r ieithoedd dan sylw yn gallu cael gwybod amdano hefyd.
87. Lle mae gwladwriaeth yn ymrwymo i warantu i iaith ranbarthol neu leiafrifol gael ei dysgu, y mae'n rhaid iddi sicrhau bod yr adnoddau angenrheidiol ar gael o ran cyllid, staff a chymhorthion dysgu. Nid yw'n rhaid i'r canlyniad angenrheidiol hwn gael ei bennu yn y siartr. Fodd bynnag, lle mae staff yn y cwestiwn, mae'r cwestiwn o'u cymhwyster yn codi ac felly hefyd eu hyfforddiant. Mae hon yn agwedd hanfodol, a dyna paham y gwneir darpariaeth benodol ar ei chyfer ym mharagraff 1.f.
88. O ystyried pwysigrwydd hanfodol dysgu, ac yn fwy penodol, y gyfundrefn ysgol, i ddiogelu ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol, roedd CAHLR yn ei hystyried yn angenrheidiol darparu ar gyfer corff neu gyrff penodol i fonitro'r hyn a oedd yn cael ei wneud yn y maes hwn. Ni phennir nodweddion sefydliad goruchwylio o'r fath ym mharagraff 1.ff. Gallai fod felly yn gorff awdurdod addysg neu yn sefydliad annibynnol. Gellid rhoi'r swyddogaeth hon hefyd i'r corff y darperir ar ei gyfer yn Erthygl 7, paragraff 4, o'r siartr. Pa un bynnag, mae'r siartr yn gofyn bod casgliadau'r monitro yn cael eu gwneud yn gyhoeddus.
89. Fel arfer mae'r siartr yn cyfyngu gwarchod ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol i'r ardal ddaearyddol lle y'u siaredir yn draddodiadol. Ond mae paragraff 2 o Erthygl 8 yn eithriad i'r rheol hon. Y cymhelliant y tu ôl iddo yw sylweddoli y gall egwyddor tiriogaethedd fod yn ymarferol annigonol bellach, o dan amgylchiadau modern o fudoledd, i ddiogelu iaith ranbarthol neu leiafrifol yn effeithiol. Yn enwedig, mae nifer fawr o siaradwyr ieithoedd o'r fath wedi mudo i'r dinasoedd mawr. Fodd bynnag, oherwydd anawsterau estyn darpariaeth addysg i ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol y tu allan i'w sail diriogaethol draddodiadol, mae Erthygl 8, paragraff 2 wedi'i ddrafftio'n

hyblyg o safbwynt yr ymrwymadau dan sylw a beth bynnag, nid yw'n berthnasol ond lle cyfiawnheir y fath fesurau gan nifer defnyddwyr yr iaith dan sylw.

Erthygl 9 - Awdurdodau barnwrol

90. Mae paragraff 1 o'r erthygl hon yn berthnasol i'r ardaloedd barnwrol lle mae nifer y trigolion sy'n defnyddio'r ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol yn cyfiawnhau'r mesurau dan sylw. Mae'r amod hwn yn cyfateb yn rhannol i'r rheol gyffredinol yn y rhan fwyaf o ddarpariaethau'r siartr, sy'n gofalu am warchod ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol yn y diriogaeth lle maent yn draddodiadol yn cael eu defnyddio. Ar gyfer llysoedd uwch sydd wedi'u lleoli y tu allan i'r diriogaeth lle defnyddir yr iaith ranbarthol neu leiafrifol, mae hi wedyn yn fater i'r wladwriaeth dan sylw gymryd i ystyriaeth natur arbennig y gyfundrefn farnwrol a'i hierarchaeth awdurdodaeth.
91. Mae geirio brawddeg gyflwyniadol Erthygl 9, paragraff 1 hefyd yn adlewyrchu awydd CAHLR i amddiffyn egwyddorion sylfaenol sy'n perthyn i'r gyfundrefn farnwrol, megis cydraddoldeb y partïon ac osgoi oedi amhriodol ym mhroses y gyfraith, yn erbyn camddefnydd posibl o'r cyfleusterau i droi at ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol. Nid yw'r ystyriaeth ddilys hon, fodd bynnag, yn cyfiawnhau unrhyw gyfyngu cyffredinol ar ymrwymadau cyfranogydd o dan y paragraff hwn; yn hytrach, bydd yn rhaid i'r barnwr mewn achosion unigol benderfynu ar gamddefnydd o'r posibiladau a gynigir.
92. Gwahaniaethir rhwng achosion troseddol, sifil a gweinyddol ac mae'r opsiynau y darperir ar eu cyfer wedi'u haddasu at natur benodol pob un. Fel y dangosir gan y geiriau 'a/neu', gellir cyfuno rhai o'r opsiynau hyn.
93. Mae darpariaethau Erthygl 9, paragraff 1, yn ymwneud ag achosion gerbron llysoedd. Gan ddibynnu ar y trefniadau penodol ar gyfer gweinyddu cyfiawnder a geir ymhob gwladwriaeth, dylid, lle bo'n briodol, ddeall y term 'llysoedd' i gynnwys cyrff eraill sy'n cyllawni swyddogaeth farnwrol. Mae hyn yn arbennig o berthnasol yn achos isbaragraff *c*.
94. Mae opsiwn cyntaf isbaragraffau *a*, *b* ac *c* Erthygl 9, paragraff 1, yn defnyddio'r ymadrodd 'cynnal y gweithgareddau yn yr ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol'. Mae hi ymhlyg yn yr ymadrodd hwn, sut bynnag, i'r iaith ranbarthol neu leiafrifol gael ei defnyddio yn y llys ac yn y gweithrediadau y mae'r parti sy'n siarad yr iaith hon yn cymryd rhan ynddynt. Fodd bynnag, i bob gwladwriaeth y mae penderfynu, yng ngoleuni nodweddion penodol ei chyfundrefn farnwrol, union gwmpas yr ymadrodd 'cynnal y gweithgareddau'.
95. Dylid nodi bod paragraff 1.a.ii, lle mae'r cyfranogwyr yn ymrwymo i warantu'r hawl i'r diffynnydd ddefnyddio ei (h)iaith ranbarthol neu leiafrifol, yn mynd ymhellach na hawl y diffynnydd, fel y'i gosodir yn Erthygl 6, paragraff 3.e o Gonfensiwn Ewrop ar Hawliau Dynol, i gael cymorth di-dâl gan ladmerydd os nad yw'n medru deall neu siarad yr iaith a ddefnyddir yn y llys. Fel isbaragraffau *b.ii* ac *c.ii*, y mae wedi'i seilio ar yr ystyriaeth y bydd siaradwyr iaith ranbarthol neu leiafrifol efallai yn teimlo angen pan fydd hi'n fater

o'u cyfiawnhau eu hunain gerbron llys, hyd yn oed os ydynt yn medru siarad yr iaith swyddogol, eu mynegi eu hunain yn yr iaith sydd agosaf atynt yn emosiynol neu y maent yn fwy rhugl ynddi. Byddai hi, felly, yn groes i ddiben y siatr cyfyngu ei berthnasedd i sefyllfaoedd o angenrheidrwydd ymarferol. Ar y llaw arall, gan fod y ddarpariaeth hon yn mynd y tu hwnt i'r agwedd hawliau dynol bur, drwy roi, i bob pwrpas, ddewis rhydd i'r diffynnydd ac yn gofyn bod cyfleusterau yn cael eu darparu yn unol â'i b/phendefyniad, fe'i hystyrid yn rhesymol gadael rhywfaint o ryddid i wladwriaethau benderfynu p'un ai ei derbyn neu beidio a chyfyngu ei chwmpas i ardaloedd barnwrol penodol.

96. Diben paragraff 1.c*h* yw darparu y bydd y cyfieithu neu'r lladmeru a all gael ei wneud yn angenrheidiol drwy weithredu Erthygl 9, paragraffau 1.b ac c, yn ddi-dâl. Yn achos y gwladwriaethau nad ydynt yn dewis yr isbaragraff hwn, hwynt sydd i ddatrys y cwestiwn hwn naill ai yn unol â'r darpariaethau cyfreithiol sy'n bod eisoes neu drwy fabwysiadu darpariaethau newydd penodol a fyddai'n cymryd i ystyriaeth yr angen am warchod ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol. O ganlyniad, gallai'r person sy'n gwneud cais am weithred benodol gwrdd â'r costau yn gyfan gwbl neu yn rhannol, neu fe ellid eu rhannu rhwng y partiön, a.a.
97. Mae paragraff 2 yn ymwneud â dilysrwydd dogfennau cyfreithiol sydd wedi'u llunio mewn iaith ranbarthol neu leiafrifol. Mae ei gwmpas yn gyfyngedig mewn gwirionedd gan nad yw'n nodi'r holl amodau ar gyfer dilysrwydd dogfen gyfreithiol ond yn ei gyfyngu ei hun i ddatgan na all y ffaith bod dogfen wedi'i drafftio mewn iaith ranbarthol neu leiafrifol ynddi'i hun yn unig fod yn rheswm dros wadu ei dilysrwydd. Ar ben hynny, nid yw'n rhwystro i wladwriaeth ddarparu ar gyfer ffurfioldebau ychwanegol mewn achos o'r fath, er enghraifft yr angen i fformiwla ardystio benodol gael ei hychwanegu yn yr iaith swyddogol. Mae paragraff 2.b yn ymhlygu bod cynnwys y ddogfen yr apelir ati gan y parti sy'n defnyddio'r iaith ranbarthol neu leiafrifol yn cael ei wneud yn hysbys, yn uniongyrchol neu yn anuniongyrchol (hysbyseb, gwasanaeth gwybodaeth y wladwriaeth, a.a.), i'r parti arall neu i drydydd cyfranogwyr nad ydynt yn medru'r iaith ranbarthol neu leiafrifol, ar ffurf y gallant ei deall.
98. Nid yw gweithredu Erthygl 9, paragraff 2, yn amharu ar weithredu cytundebau a chonfensiynau ar gymorth cilyddol mewn materion cyfreithiol, yr ymdrinnir yn ecblyg â'r cwestiwn o'r ieithoedd i'w defnyddio ymhob un ohonynt.
99. Mae paragraff 3 yn ymwneud â chyfieithu testunau deddfwriaethol i ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol. Mae'r ymadrodd 'oni bai eu bod yn cael eu darparu mewn ffordd arall' yn cyfeirio at achosion lle mae'r testun yn bodoli eisoes mewn iaith ranbarthol neu leiafrifol am ei fod eisoes wedi cael ei gyfieithu i iaith debyg neu'r un iaith sy'n iaith swyddogol gwladwriaeth arall.

Erthygl 10 - Awdurdodau gweinyddol a gwasanaethau cyhoeddus

100. Diben yr erthygl hon yw caniatáu i siaradwyr ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol arfer eu hawliau fel dinasyddion a chyflawni eu dyletswyddau dinesig o dan amodau sy'n parchu eu dulliau mynegiant.
101. Mae'r darpariaethau wedi'u cynllunio'n bennaf i wella cyfathrebu rhwng yr awdurdodau cyhoeddus a'r rhai sy'n defnyddio ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol. Mae'n wir bod sefyllfaoedd cymdeithasol a diwylliannol wedi esblygu yn y fath ffordd fel bod mwyafrif llethol y bobl sy'n siarad yr ieithoedd hyn yn ddwyieithog ac yn medru defnyddio iaith swyddogol er mwyn cyfathrebu ag awdurdodau cyhoeddus. Fodd bynnag, mae caniatáu defnyddio ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol mewn perthnasau â'r awdurdodau hynny yn hanfodol i staws yr ieithoedd hyn a'u datblygiad a hefyd o safbwynt goddrychol. Mae'n amlwg, pe tai iaith yn cael ei hepgor yn llwyr o berthnasau gyda'r awdurdodau, y byddai hi mewn gwirionedd yn cael ei negyddu fel y cyfryw, gan fod iaith yn gyfrwng cyfathrebu cyhoeddus ac na all gael ei chyfyngu i faes perthnasau preifat yn unig. Ar ben hynny, os na chaniateir i iaith gael ei defnyddio yn y maes gwleidyddol, cyfreithiol neu weinyddol, cyll hi yn raddol ei holl botensial terminolegol yn y maes hwnnw ac fe â'n iaith 'dan anfantais', na all fynegi pob agwedd ar fywyd cymunedol.
102. Mae Erthygl 10 yn gwahaniaethu rhwng tri dosbarth yn y mathau o weithredu a gyflawnir gan yr awdurdodau cyhoeddus:
- gweithredu gan awdurdodau gweinyddol y wladwriaeth: sef gweithredoedd traddodiadol yr awdurdodau cyhoeddus, yn enwedig ar ffurf arfer hawliau neu rymoedd cyhoeddus o dan y gyfraith gyffredin (paragraff 1);
  - gweithredu gan awdurdodau lleol a rhanbarthol, sef awdurdodau tiriogaethol isgenedlaethol cyffredinol â phwerau hunanlywodraeth (paragraff 2);
  - gweithredu gan gyrff sy'n darparu gwasanaethau cyhoeddus, pa un ai o dan y gyfraith cyhoeddus neu breifat, lle maent yn aros o dan reolaeth gyhoeddus: gwasanaethau post, ysbytai, trydan, trafnidiaeth, ac yn y blaen (paragraff 3).
103. Ymhob maes, gydag addasiadau priodol at natur benodol yr awdurdodau neu'r gyrff dan sylw, cymerir i ystyriaeth amrywiaeth y sefyllfaoedd ieithyddol. Mewn rhai achosion, mae nodweddion yr iaith ranbarthol neu leiafrifol yn caniatáu iddi gael ei chydabod fel iaith 'led-swyddogol', ac yn ei gwneud felly, ar ei thiriogaeth, yn iaith weithiol, neu gyfrwng arferol cyfathrebu, yr awdurdodau cyhoeddus. (Troi at yr iaith swyddogol neu yr un a siaredir gan y nifer fwyaf o bobl yw'r norm o hyd wrth gyfathrebu â phobl nad ydynt yn medru'r iaith ranbarthol neu leiafrifol.) Fel arall, gall yr iaith o leiaf gael ei defnyddio mewn perthnasau a all fod rhwng y fath awdurdodau a phobl sydd yn eu cyfarch yn yr iaith honno. Eto, lle mae sefyllfa wrthrychol iaith ranbarthol neu leiafrifol yn gwneud atebion o'r fath yn anymarferol, darperir lleiafswm o ymrwymadau i ddiogelu sefyllfa siaradwyr yr iaith dan sylw: gellir yn ddilys gyflwyno ceisiadau llafar neu

ysgrifenedig neu ddogfennau yn yr iaith ranbarthol neu leiafrifol, ond heb beri bod unrhyw ddyletswydd i ateb yn yr iaith honno.

104. Mae ymrwymadau'r cyfranogwyr ym mharagraffau 1 a 3 wedi'u goleddfu gan yr ymadrodd 'cyn belled ag y mae hynny'n rhesymol bosibl'. Nid yw'r amod hwn i fod i gymryd lle arfer yr hawl, a roddir i'r cyfranogwyr gan Erthygl 2, paragraff 2 a 3, paragraff 1, i hepgor rhai o ddarpariaethau Rhan III o'r siatr o'u hymrwymadau mewn perthynas â phob iaith benodol. Fodd bynnaf, y mae'n ceisio cymryd i ystyriaeth fod goblygiadau sylweddol i rai o'r mesurau y darperir ar eu cyfer, o ran cyllid, staffio neu hyfforddiant. Mae derbyn darpariaeth benodol mewn perthynas â rhyw iaith o anghenraid yn golygu ymrwymiad i ddarparu'r adnoddau a gwneud y trefniadau gweinyddol sydd eu hangen i beri ei bod yn effeithiol. Serch hynny, cydnabyddir y gall fod rhai amgylchiadau lle nad yw gweithredu'r ddarpariaeth yn llwyr ac yn ddiamod yn realistig, neu ddim eto yn realistig. Mae'r ymadrodd 'cyn belled ag y mae hynny'n rhesymol ymarferol' yn caniatáu i'r cyfranogwyr, wrth weithredu'r darpariaethau perthnasol, benderfynu mewn achosion unigol a yw'r fath amgylchiadau i'w cael.

105. Mae telerau paragraff 2, ac yn enwedig ymrwymiad y cyfranogwyr i 'ganiatáu a/neu annog', wedi'u drafftio i gymryd i ystyriaeth yr egwyddor o awtonomi lleol a rhanbarthol. Nid ydynt yn golygu bod gweithredu'r darpariaethau a gyflwynir yno, sy'n ymwneud â'r awdurdodau cyhoeddus agosaf at y dinesydd, yn cael ei ystyried yn llai pwysig. Yn fwy cyffredinol, roedd CAHLR yn ymwybodol bod gweithredu rhai o ddarpariaethau'r siatr yn disgyn o fewn pwerau awdurdodau lleol neu ranbarthol ac y gallant olygu costau sylweddol i'r rhai dan sylw. Dylai'r cyfranogwyr sicrhau bod gweithredu'r siatr yn parchu'r egwyddor o awtonomi lleol fel y'i diffinnir yn y Siatr Ewropeaidd ar Hunanlywodraeth Leol, ac yn enwedig ei Herthygl 9, paragraff 1, sy'n datgan: 'Bydd gan awdurdodau lleol hawl, o fewn polisi economaidd cenedlaethol, i adnoddau ariannol digonol o'u heiddo eu hunain, y cânt eu defnyddio yn rhydd o fewn fframwaith eu pwerau eu hunain.'

106. Mae paragraff 2.a yn darparu ar gyfer defnyddio ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol 'o fewn fframwaith' yr awdurdod rhanbarthol neu leol. Bwriad y geirio hwn yw cyfleu y gellir defnyddio iaith ranbarthol neu leiafrifol fel iaith weithiol gan yr awdurdod dan sylw; fodd bynnag nid yw'n golygu y gellir defnyddio'r iaith ranbarthol neu leiafrifol wrth gyfathrebu â llywodraeth ganolog.

Erthygl 11 - Cyfryngau

107. Mae'r amser a'r gofod y gall ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol eu cael iddynt eu hunain yn y cyfryngau yn hanfodol ar gyfer eu diogelu. Heddiw ni all unrhyw iaith gadw ei dylanwad heblaw bod ganddi fynediad i'r ffurfiau newydd o gyfathrebu torfol. Mae datblygiad y rhain ledled y byd a chymnydd technoleg yn arwain at wanychu dylanwad diwylliannol ieithoedd llai eu defnydd. I'r prif gyfryngau, yn enwedig y teledu, maint y gynulleidfa yw'r ffactor penderfynol at ei gilydd. Ond mae ieithoedd rhanbarthol a leiafrifol yn cynrychioli marchnad ddiwylliannol fechan. Er gwaethaf y cyfleoedd newydd a gynigir iddynt gan y datblygiadau mewn technoleg ddarlledu, y mae'n dal yn

wir bod angen cefnogaeth gyhoeddus arnynt i gael mynediad i'r cyfryngau. Fodd bynnag, mae'r cyfryngau'n faes lle mae cyfyngiadau ar ymyrraeth gyhoeddus a lle nad yw gweithrediad drwy reoliadau yn effeithiol iawn. Mae'r awdurdodau cyhoeddus yn gweithredu yn y maes hwn yn y bôn drwy anogaeth a darparu cymorth. Gyda'r nod o sierhau i'r fath anogaeth a chymorth gael eu darparu i gefnogi ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol, mae'r siartr yn gofyn i wladwriaethau ymrwymo ar wahanol lefelau.

108. Mae'r mesurau y darperir ar eu cyfer yn yr erthygl hon er lles defnyddwyr ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol o fewn priod diriogaeth pob un o'r ieithoedd hynny. Fodd bynnag, mae geirio paragraff 1 yn y cyswllt hwn, sy'n wahanol i'r fformiwleiddiad mewn erthyglau eraill, yn cymryd i ystyriaeth natur arbennig y cyfryngau clyweledol yn enwedig. Felly hyd yn oed os cymerir y mesurau mewn perthynas â thiriogaeth benodol, gall eu heffeithiau ymestyn ymhell y tu hwnt iddi; ar y llaw arall, nid oes angen i'r mesurau gael eu cymryd yn y diriogaeth dan sylw, cyn belled â'u bod o fudd i'r rhai sydd yn byw yno.
109. Cydnabyddir bod gan yr awdurdodau cyhoeddus yn y gwahanol wladwriaethau raddfeydd amrywiol o reolaeth dros y cyfryngau. Am y rheswm hwn pennir ym mharagraffau 1 a 3 fod cwmpas eu hymrwymiad yn dibynnu ar gwmpas eu gallu, eu pwerau a'u swyddogaeth ddilys yn y maes hwn. Pwysleisir, ar ben hynny, fod swyddogaeth ddilys y wladwriaeth ymhob gwlad mewn creu'r fframwaith cyfreithiol a'r amodau lle gellir cyrraedd diben yr erthygl hon yn cael ei chyfyngu gan yr egwyddor o awtonomi'r cyfryngau.
110. Mae paragraff 1 o Erthygl 11 yn gwahaniaethu rhwng yr ymrwymadau a gynigir er lles ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol ym maes radio a theledu, gan ddibynnu ar ba un a yw'r rhain yn cyflawni swyddogaeth wasanaeth cyhoeddus neu beidio. Mae swyddogaeth o'r fath, a all gael ei chyflawni gan gorff darlledu cyhoeddus neu breifat, yn golygu darparu rhychwant cang o raglenni, gan gynnwys ystyried chwaeth a diddordebau lleiafrifol. Yn y cyd-destun hwn gall y wladwriaeth ddarparu (er enghraifft, mewn deddfwriaeth neu yn rhagofynion y darlledydd) ar gyfer darlledu rhaglenni mewn ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol. Mae isbaragraff *a* yn ymdrin â'r sefyllfa hon. Ar y llaw arall, lle deellir darlledu fel swyddogaeth sector preifat bur, ni all y wladwriaeth wneud dim mwy nac 'annog a/neu hwyluso' (isbaragraffau *b* ac *c*). Dim ond y sefyllfa olaf sy'n berthnasol i'r wasg brint (isbaragraff *d*). Lle bo'n berthnasol mae'r ymrwymiad a roddir gan y cyfranogwyr yn cynnwys dosbarthu'r tonfeddi angenrheidiol i'r rhai sy'n darlledu mewn ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol.
111. Ta pa mor fychan yw swyddogaeth y wladwriaeth mewn perthynas â'r cyfryngau, mae hi fel arfer o leiaf yn cadw'r pŵer i warantu rhyddid cyfathrebu neu i gymryd camau i ddileu rhwystrau i'r fath ryddid. Am y rheswm hwn, nid yw paragraff 2 yn cynnwys yr un amod â pharagraff 1 parthed rhychwant pwerau awdurdodau cyhoeddus. Mae'r ymrwymiad i warantu rhyddid derbyn yn ymwneud nid yn unig â rhwystrau a osodir yn fwriadol rhag derbyn rhaglenni a ddarllidir o wledydd cyfagos ond hefyd â rhwystrau goddefol sy'n deillio o fod yr awdurdodau perthnasol heb weithredu mewn unrhyw ffordd i wneud y fath dderbyniad yn bosibl.

112. Gan y dichon na fydd darllediadau o wladwriaeth gyfagos yn gorfod cydymffurfio â'r un amodau â'r rhai a gynhyrchir ar diriogaeth y cyfranogydd dan sylw ei hun, mae trydedd frawddeg y paragraff hwn yn cyflwyno amod i ochel rhag hyn sydd wedi'i eirio yn yr un termau ag Erthygl 10, paragraff 2 o Gonfensiwn Ewrop ar Hawliau Dynol ynglyn â rhyddid mynegiant. Dylid nodi, fodd bynnag, mewn perthynas â theledu, y penderfynir yr amgylchiadau a'r amodau lle gellir cyfyngu ar y rhydd-didau a warentir gan Erthygl 11, paragraff 2 o'r siartr, i'r gwladwriaethau sy'n gyfranogwyr o Gonfensiwn Ewrop ar Deledu Trawsffiniol, gan y Confensiwn hwnnw, yn enwedig gan yr egwyddor o beidio â chyfyngu ar ailddarledu ar eu tiriogaethau wasanaethau rhaglenni sy'n cadw at delerau'r Confensiwn ar Deledu Trawsffiniol. Hefyd, nid yw darpariaethau'r paragraff hwn yn effeithio ar yr angen am barchu hawlfraint.
113. Mae Erthygl 11, paragraff 3, yn darparu ar gyfer cynrychioli buddiannau defnyddwyr ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol yn y cyrff cyfrifol am sicrhau lluosrywiaeth yn y cyfryngau. Mae'r fath strwythurau yn bod yn y rhan fwyaf o wledydd Ewrop. Ychwanegwyd y geiriau 'neu eu hystyried' mewn ymateb i'r anawsterau posibl a oedd ynghlwm wrth benderfynu pwy oedd cynrychiolwyr defnyddwyr yr ieithoedd hyn. Fodd bynnag, roedd CAHLR yn ei hystyried yn ddigonol i'r grwpiau ieithyddol gael eu cynrychioli ar delerau tebyg i gategoriâu eraill o'r boblogaeth. Gellid trefnu hyn, er enghraifft, drwy'r cyrff sy'n cynrychioli ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol y darperir ar eu cyfer yn Erthygl 7, paragraff 4, o'r siartr.

Erthygl 12 - Gweithgareddau a chyfleusterau diwylliannol

114. Yn y maes hwn, fel yn achos Erthygl 11, gofynnir i wladwriaethau ymrwymo i'r graddau y mae gan yr awdurdodau allu, pwerau neu swyddogaeth ddilys, sy'n eu galluogi i weithredu'n effeithiol. Fodd bynnag, gan ei bod yn ddiamheuaeth bod gan yr awdurdodau cyhoeddus ddylanwad ar yr amodau y defnyddir cyfleusterau diwylliannol o danynt, mae'r siartr yn gofyn eu bod yn sicrhau lle priodol i ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol yng ngwaith y fath gyfleusterau.
115. Ym mharagraff 1.a gofynnir i wladwriaethau annog yn gyffredinol fentrau nodweddiadol o'r dulliau o fynegiant diwylliannol sy'n benodol i ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol. Yr adnoddau ar gyfer y gefnogaeth hon yw'r rhai y tynnir arnynt fel arfer at ddibenion hyrwyddiad diwylliannol. Mae'r ymadrodd 'y ffyrdd gwahanol o gael mynediad i weithiau...' yn cynnwys - gan ddibynnu ar y math o weithgaredd diwylliannol dan sylw - gyhoeddi, cynhyrchu, cyflwyno, dosbarthu, darlledu, ac yn y blaen.
116. Oherwydd eu nifer gyfyngedig o siaradwyr ymhlith y boblogaeth, nid oes mo'r un cynhyrchiant diwylliannol gan ieithoedd rhanbarthol a lleiafrifol ag sydd gan yr ieithoedd ehangach eu defnydd. Er mwyn hyrwyddo eu defnydd a hefyd rhoi etifeddiaeth ddiwylliannol anferth ar gael i'w siaradwyr, mae hi felly yn angenrheidiol medru troi at dechnegau cyfieithu, dybio, ôl-gydamseru ac isdeitlo (paragraff 1.c). Mae osgoi rhwystrau diwylliannol, fodd bynnag, yn golygu proses ddwyffordd. Mae hi felly yn hanfodol i hyfywedd a statws ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol i weithiau pwysig a

gynhyrchir ynddynt fynd yn adnabyddus i gyhoedd changach. Dyna ddiben paragraff 1.b.

117. O ran gwaith sefydliadau diwylliannol, sef cyrff y mae'n swyddogaeth ganddynt ymgymryd â neu gefnogi gweithgareddau diwylliannol ar amrywiaeth o ffurfiau, gofynnir i wladwriaethau sicrhau bod sefydliadau felly yn rhoi digon o bwysigrwydd yn eu rhaglenni i wybodaeth am ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol a defnydd ohonynt yn ogystal â'r diwylliannau sy'n perthyn iddynt. (Erthygl 12, paragraff 1.ch hyd dd). Ni all y siartr, wrth gwrs, bennu sut mae ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol i'w cynnwys yng ngweithgareddau'r sefydliadau hyn. Y cwbl y mae'n sôn amdano yw rhoi 'lle priodol' iddynt. Swyddogaeth gwladwriaethau yn y maes hwn yw arwain a goruchwyllo at ei gilydd: ni ofynnir iddynt fynd ar ôl yr amcan hwn ei hunain, dim ond 'sicrhau' ei fod yn cael ei ddilyn.

118. Mae'r siartr hefyd yn darparu ar gyfer creu corff i bob iaith ranbarthol neu leiafrifol a fydd yn gyfrifol am gasglu, cadw copi a chyflwyno neu gyhoeddi gweithiau yn yr iaith honno (Erthygl 12, paragraff 1.e). O ystyried y sefyllfa wan y mae llawer o ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol yn eu cael eu hunain ynddi, mae angen trefnu'r math hwn o waith yn systematig, gan adael i wladwriaethau benderfynu sut i'w drefnu. At ddibenion gweithredu'r paragraff g hwn, dichon y bydd yn rhaid i rai gwladwriaethau addasu eu deddfwriaeth ar adnau cyfreithiol ac archifau fel y gall gwaith cadwraeth weithiau mewn ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol gael ei wneud gan y corff y bwriedir iddo ei wneud.

119. Mae gweithredu Erthygl 12, paragraff 1 yn berthnasol i'r diriogaeth lle defnyddir ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol, er y cydnabyddir y bydd llawer o'i darpariaethau yn ymarferol â goblygiadau a fydd yn ymestyn y tu hwnt i'r diriogaeth honno. Fodd bynnag, gyda golwg ar natur hyrwyddiad diwylliannol ac anghenion sy'n codi y tu allan i'r ardaloedd y mae'r ieithoedd yn draddodiadol yn cael eu defnyddio ynddynt (yn enwedig o ganlyniad i fudo mewnol), mae Erthygl 12, paragraff 2 yn cyflwyno darpariaethau sy'n cyfateb i rai Erthygl 8, paragraff 2.

120. Mae pob gwlad yn ceisio hybu ei diwylliant cenedlaethol mewn gwledydd eraill. Er mwyn rhoi darlun cyflawn a ffyddlon o'r diwylliant hwnnw, ni ddylai hyrwyddiad felly esgeuluso ieithoedd a diwylliannau rhanbarthol neu leiafrifol. Mae'r ymrwymiad hwn, y darperir ar ei gyfer yn Erthygl 12, paragraff 3, yn un flordd o weithredu'r egwyddor o gydnabod ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol a gynhwysir yn Erthygl 7, paragraff 1.a, o Ran II o'r siartr.

Erthygl 13 - Bywyd Economaidd a Chymdeithasol

121. Yn y cyfundrefnau economaidd a chymdeithasol sy'n nodweddu gwledydd Cyngor Ewrop, cyfyngir ymyrraeth gan yr awdurdodau cyhoeddus mewn bywyd economaidd a chymdeithasol i gyhoeddi cyfreithiau a rheoliadau yn bennaf. O dan yr amgylchiadau hyn, mae'r posibilïadau o weithredu gan yr awdurdodau i sicrhau bod ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol yn cael ystyriaeth briodol yn y sectorau hyn yn gyfyngedig. Serch hynny, mae'r siartr yn darparu ar gyfer rhyw nifer o fesurau yn y maes hwn. Mae'n

ceisio, ar y naill law, ddileu mesurau i wahardd neu anghefnogi defnyddio ieithoedd o'r fath mewn bywyd economaidd a chymdeithasol ac yn cynnig, ar y llaw arall, nifer o fesurau cadarnhaol.

122. Mae darpariaethau Erthygl 13, paragraff 1, yn rhoi'r egwyddor o beidio â chamwahaniaethu ar waith yn ymarferol. Dyma paham y bwriedir iddynt fod yn berthnasol ledled tiriogaeth gwladwriaethau cyfranogol ac nid yn unig yn rhannau'r diriogaeth honno lle defnyddir ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol.
123. Mae Erthygl 13, paragraff 2, o'r siartr yn rhestru nifer o fesurau diriaethol i gefnogi ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol yn y sector hwn. Am resymau ymarferol, fe'u cyfyngir i'r ardaloedd daearyddol lle defnyddir yr ieithoedd hyn. O ran yr amod 'i'r graddau mae hynny'n rhesymol bosibl', dylid cyfeirio at yr esboniadau o dan Erthygl 10 uchod (gweler paragraff 104). Yn olaf, mae ymrwymadau'r cyfranogwyr yn ymestyn dim ond mor bell ag y mae pwerau gan yr awdurdodau cyhoeddus, amod sydd, fodd bynnag, yn berthnasol dim ond i isbaragraff c.

Erthygl 14 - Cyfnewidiadau trawsffiniol

124. Mae'r erthygl hon yn ehangu ar y syniad a gyflwynir yn Erthygl 7, paragraff 1. ff ac yn ei ddatblygu, felly cyfeirir at yr esboniadau a roddir uchod (gweler paragraffau 69-70).
125. Mewn llawer o feysydd, bydd cydweithredu trawsffiniol yn datblygu rhwng rhanbarthau cyffiniol gwladwriaethau gwahanol. Nodir y gellid mewn rhai achosion weld y fath sefyllfa o hyd fel problem o ran cyfanrwydd tiriogaethol. A gwladwriaethau Ewrop erbyn hyn yn dod yn nes at ei gilydd, fodd bynnag, mae hi bellach yn darparu cyfle i'r gwladwriaethau dan sylw ddefnyddio 'ffactor diwylliannol' i wella eu dealltwriaeth o'i gilydd. Mae Cyngor Ewrop wedi llunio amlinelliad o gonfensiwn ar gydweithredu trawsffiniol ar lefel leol a rhanbarthol. Er ei bod i'w dymuno y bydd y fath gydweithredu yn datblygu mewn modd cyffredinol, mae paragraff b yn tanlinellu ei bod yn arbennig o ddymunol lle siaredir yr un iaith ranbarthol bob ochr i'r ffin.
126. Gall y cydweithredu a ragwelir ymestyn i gynnwys materion megis gefeillio ysgolion, cyfnewid athrawon, cydnabod diplomâu a chymwysterau ei gilydd, trefnu gweithgareddau diwylliannol ar y cyd, cylchredeg adnoddau diwylliannol ymhellach (llyfrau, ffilmiau, arddangosfeydd a.a.) a gweithgareddau trawsffiniol asiantaethau diwylliannol (cwmnïoedd theatr, darlithwyr a.a.). O dan rai amgylchiadau, gall hefyd fod yn ffordd foddhaol (a llai drud) o weithredu ymrwymadau a dderbyniwyd o dan erthyglau eraill o'r siartr: er enghraifft, o ran darparu cyfleusterau addysg uwch fel y'i cyflwynir yn Erthygl 8, paragraff 1. d, gallai cytundeb dwyochrog drefnu i'r myfyrwyr dan sylw fynd i sefydliadau priodol mewn gwladwriaeth gyffiniol.

Rhan IV - Gweithredu'r siartr

(Erthyglau 15-17)

127. Er mwyn galluogi i'w gweithrediad gael ei fonitro gan Gyngor Ewrop, ei aelod wladwriaethau a'r cyhoedd yn gyffredinol, mae'r siartr wedi dewis system o adroddiadau cyfnodol gan y cyfranogwyr ar sut y gweithredwyd i fynd ar ôl ei darpariaethau. Mae'r adroddiadau'n dod bob tair blynedd; ond mae'r adroddiad cyntaf sydd i fod i ddisgrifio sefyllfa'r ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol wrth i'r siartr ddod i rym ar gyfer y wladwriaeth dan sylw, i'w gyflwyno o fewn blwyddyn i'r dyddiad hwnnw.
128. Er mwyn sicrhau effeithlonrwydd y system hon ar gyfer monitro gweithredu'r siartr, mae'r olaf yn darparu ar gyfer sefydlu pwyllgor o arbenigwyr i archwilio'r adroddiadau a gyflwynir gan y gwahanol gyfranogwyr. Bydd modd hefyd i gyrff neu gymdeithasau sydd am ddarparu gwybodaeth bellach neu ddisgrifio sefyllfaoedd penodol perthnasol i weithredu'r siartr, yn enwedig Rhan III ohoni (Erthygl 16, paragraff 2) fynd at bwyllgor yr arbenigwyr. Dim ond cyrff sydd wedi'u sefydlu'n gyfreithiol mewn un o'r cyfranogwyr fydd yn cael mynd at y pwyllgor hwn o arbenigwyr o ran materion perthnasol i'r cyfranogydd hwnnw. Diben y rheol hon yw rhwystro grwpiau sydd â'u pencadlys y tu allan i'r cyfranogydd y mae gweithredu'r siartr yn ymwneud ag ef rhag defnyddio'r system fonitro a sefydlwyd o dani i greu anghytgord ymhlith y cyfranogwyr.
129. Dylid pwysleisio nad trefn gwyno led-farnwrol yw hyn. Dim ond wedi'i siarsio i fonitro gweithredu'r siartr a derbyn gwybodaeth i'r perwyl hwnnw mae pwyllgor yr arbenigwyr. Ni chaiff y cyrff y cyfeirir atynt yn Erthygl 16 ofyn iddo weithredu fel corff apêl mwy neu lai barnwrol.
130. Caiff pwyllgor yr arbenigwyr gadarnhau unrhyw wybodaeth a gyflwynir gyda'r gwladwriaethau dan sylw ac mae'n rhaid iddo alw arnynt am esboniadau neu wybodaeth bellach er mwyn cyflawni ei ymchwiliadau. Cyflwynir y canlyniadau i Bwyllgor y Gweinidogion, ynghyd â sylwadau'r gwladwriaethau dan sylw, wrth gyflwyno adroddiad yr arbenigwyr. Er y gallai ymddangos y dylid, er mwyn bod yn agored, gyhoeddi'r adroddiadau hyn yn awtomatig, yr oeddid yn teimlo, gan y gallent gynnwys cynigion am argymhellion y gallai Pwyllgor y Gweinidogion eu gwneud i un neu rai o'r gwladwriaethau, y dylid gadael i Bwyllgor y Gweinidogion farnu fesul achos i ba raddau y dylid cyhoeddi'r adroddiadau.
131. Bydd nifer yr aelodau ar bwyllgor yr arbenigwyr yr un peth â nifer y cyfranogwyr o'r siartr. Mae'n rhaid iddynt fod yn bobl â chymhwysedd cydnabyddedig ym maes ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol. Ar yr un pryd, drwy bwysleisio'r nodwedd hanfodol hersonol o'r 'diffuantrwydd uchaf', mae'r siartr yn ei gwneud yn glir y dylai'r arbenigwyr a benodir i'r pwyllgor, wrth gyflawni eu gorchwyl, fod yn rhydd i weithredu'n annibynnol ac na ddylai'r llywodraethau dan sylw fedru rhoi cyfarwyddyd iddynt.
132. Bydd y peirianwaith hwn ar gyfer monitro gweithredu'r siartr gan bwyllgor o arbenigwyr yn ei gwneud yn bosibl casglu corff o wybodaeth wrthrychol parthed sefyllfa ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol, ar yr un pryd â rhoi llawn barch i gyfrifoldebau penodol y gwladwriaethau.

Rhan V - Darpariaethau terfynol

133. Mae'r cymalau terfynol a gynhwysir yn Erthyglau 18 hyd 23 wedi'u seilio ar y cymalau terfynol model i gonfensiynau a chytundebau a gwblheir o fewn Cyngor Ewrop.
134. Penderfynwyd peidio â chynnwys ymhlith y darpariaethau terfynol hyn gymal tiriogaethol a alluogai wladwriaethau i hepgor rhan o'u tiriogaethau o gwmpas y siartr. Mae hyn oherwydd ei bod eisoes yn nodwedd gynhenid o'r siartr bresennol ei bod yn ymhél yn arbennig â thiriogaethau penodol, sef y rhai lle defnyddir ieithoedd rhanbarthol neu diriogaethol; ar ben hynny mae'r hawl eisoes gan y gwladwriaethau cyfranogol, o dan Erthygl 3, paragraff 1, i enwi'r ieithoedd rhanbarthol neu leiafrifol y bydd eu hymrwymiaidau manwl yn berthnasol iddynt.
135. O dan Erthygl 21, mae gan y cyfranogwyr yr hawl i ychwanegu cymalau cadw dim ond mewn perthynas â pharagraffau 2 hyd 5 o Erthygl 7 o'r siartr. Roedd CAHLR o'r farn na ddylai gwladwriaethau cyfranogol gael ychwanegu cymalau cadw mewn perthynas ag Erthygl 7, paragraff 1, gan fod y paragraff hwn yn cynnwys nodau ac egwyddorion. O ran Rhan III, yr oedd o'r farn y byddai cymalau cadw yn amhriodol mewn testun a oedd eisoes yn caniatáu cymaint o ddewis i'r cyfranogwyr ynglyn â'r ymrwymiaidau yr oeddent yn eu derbyn.
136. O ystyried pwysigrwydd cynnwys y siartr i lawer o wladwriaethau nad ydynt, neu nad ydynt eto, yn aelodau o Gyngor Ewrop, penderfynwyd y dylai'r siartr fod yn gonfensiwn agored, y gellir gwahodd gwladwriaethau nad ydynt yn aelodau i ymuno ag ef (Erthygl 20).